

A TATÁRJÁRÁS

RÉGÉSZETI ADATOK A TATÁRJÁRÁS TÖRTÉNETÉHEZ

WOLF MÁRIA*

A tatárjárás és a Sajó menti csata eseményeit eddig jórészt az írott források alapján rekonstruálták. A közelmúlt ásatásai lehetővé tették az időszak vizsgálatát a régészeti források tükrében. A tanulmány számba veszi és értékeli az ország pusztulására, a településszerkezet átalakulására, a várépítészetre, a kunok és jászok hagyatékára vonatkozó legújabb adatokat. Az ásatási eredmények a Sajó menti csata helyszínének lokalizálásához és a tatárjárás hazai forrásainak kritikai értelmezéséhez is segítséget nyújthatnak.

Kulcsszavak: tatárjárás, a Sajó menti csata, az ország pusztulása, jászok, kunok, 13. századi várépítészet

The events of the Mongol invasion of Hungary and the battle by the Sajó River have been reconstructed on the basis of written sources. New excavations enabled a fresh analysis of this period in the light of the archaeological evidence. The study reviews and evaluates the latest data on the destruction of the country, the transformation of the settlement structure, the castle-building activity, the legacy of the Cumans and Iasians. The results of the excavations can also support the localization of the site of the Battle of the Sajó River and help critically interpret the written sources on the Mongol invasion.

Keywords: Mongol invasion of Hungary, battle by the Sajó River, destruction of Hungary, Iasians, Cumans, 13th century castle building

Nem kétséges, hogy mind a kortársak, mind az utókor szemében a 13. század leginkább meghatározó eseménye a tatárjárás volt. A 19. század óta történészek nemzedékeit foglalkoztatták az 1241–42. évi hadjárat előzményei, kiváltó okai, következményei, valamint maga az eseménytörténet. A tatárjárást hosszú időn keresztül történelmünk olyan mérföldkövének tekintették, amely egy csapásra és döntően megváltoztatta Magyarország gazdasági-társadalmi, igazgatási, honvédelmi berendezkedését, külpolitikai irányvonalát, népességét, településszerkezetét.¹ Ma

azonban ennél kissé árnyaltabban látjuk a helyzetet. A kutatók többsége egyetért abban, hogy a tatárjárás, bár tragikus eseménysorozat volt, az ország teljes pusztulásáról – ahogyan a kortársak írták – vagy a népességszám drámai csökkenéséről, amint azt több kutató vallotta, nem beszélhetünk. A tatárjárás nem elindítója, hanem legfeljebb meggyorsítója volt azoknak a folyamatoknak, amelyek már a század első harmadában megkezdődtek, és a 14. század elejére fejeződtek be.² Az események menete, a Sajó menti vereség

☞ A kézirat beérkezett: 2017. szeptember 5.

* Wolf Mária: SZTE BTK Régészeti Tanszék; e-mail: wolfmária55@gmail.com

¹ GYÖRFFY 1981, 22–26; GYÖRFFY 2003, 488–489; ENGEL 2003, 505–507.

² SZÜCS 2002, 11–22; SZABÓ 2003, 495–496; FÜGEDI 2003, 498–499; KRISTÓ 2003a, 499–505.

okai, a pusztítás mértéke és számos további kérdés viszont maig is vitatott.³

A tatárjárás és elsősorban a Sajó menti csata rekonstrukciója eddig jórészt az írott források értékelésére támaszkodott. A régészeti adatok legfeljebb csak ezen történeti munkák illusztrációiként jelentek meg. A közelmúltban az elsősorban nagyberuházásokhoz kapcsolódó ásatásai azonban igen sok új eredményt hoztak.⁴ Ez pedig lehetővé teszi, hogy a magyar történelem egy fontos eseményét teljesen új alapokra helyezve, a régészeti források tükrében vizsgáljuk újra. E vizsgálatokban a régészet már önálló, új ismereteket szolgáltató forrásként jelenik meg.

Tisztában vagyok e forráscsoport korlátaival. Mégis úgy vélem, a tatárjárás igen sok vonatkozása tanulmányozható a régészet speciális módszereivel és eszköztárával.⁵

Ezek közül elsőként az ország pusztulására, illetve a településszerkezet átalakulására utaló lelőhelyeket, leleteket említem. Számuk a közelmúltban ugrásszerűen megnőtt. Felderítésükre és tanulmányozásukra leginkább a klasszikus régészeti módszerek alkalmasak. Idekapcsolhatók a különféle összetételű elrejtett kincsleletek (pénz, ékszer, vaseszköz) is, melyek jelenlegi tudásunk szerint a pusztulásnak leginkább kitett országrészekon koncentrálnak. S bár ezek többsége nem rendszeres feltárás következtében látott napvilágot, átfogó vizsgálatuk régészeti kutatások nélkül elképzelhetetlen.

A településszerkezet átalakulásához és a népesség etnikai összetételének változásaihoz szolgáltatnak igen fontos adatokat a kunok és jászok emlékanyagát vizsgáló, évtizedek óta folyó régészeti feltárások. Ezek az anyagi kultúra, a fegyverzet, a viselet változásainak tanulmányozásához is nélkülözhetetlenek.

A honvédelemnek, de a társadalmi átalakulásnak is egyik fokmérője a 13. század második felében nagy arányokat öltött várépítészet, melynek vizsgálata mindig is a régészet klasszikus feladatai közé tartozott. A fa-föld típusú várak elavulása, az új típusúnak tartott kővárépítészet megindulása és ezeknek a tatárjárással való kapcsolata jelenleg az egyik legfontosabb, sokakat foglalkoztató témája a régészettudománynak.

A kisebb-nagyobb ásatások a kereskedelem, a városiasodás vagy a művészeti stílus átalakulása terén is jelentős mértékben gyarapították ismereteinket.

S bár első hallásra talán különösnek tűnhet, újabb ásatási eredményeink a muhi csata helyszínének lokalizálásához, sőt a tatárjárás hazai forrásainak kritikai értelmezéséhez is segítséget nyújthatnak.

Az ország pusztulása

Régészetileg kutatott, a tatárjárással összefüggésbe hozható települések⁶

Az első, gyakorlatilag teljes egészében feltárt település, melynek pusztulását a tatárjárással hozták kapcsolatba, *Tiszaörvény* volt. Itt az épületek többségénél vastag égésréteget figyeltek meg. Az elpusztult házakban szokatlanul gazdag, elsősorban fémeszközökből álló leletanyagot találtak. A házak között elrejtve pedig egy lapos bronztálban nemesfémből készült ékszereket és viseleti tárgyakat is leltek, amelyek feltehetően a faluban lakó egyik család vagyonát képezték.⁷ A faluról megemlékező írásos források megerősítik, hogy a tatárok dúlták fel. Valószínűleg ekkor rongálódott meg a falu temploma is, amelyet azonban a 13. század második felében újjáépítettek.⁸ Ez, valamint a feltárt egyéb objektumok azt mutatják, hogy a falu a tatárjárás után újraterelődött, gyakorlatilag a mai napig fennáll. Az Árpád-kori helyén élete a 17. századig követhető.⁹

Egyértelmű nyomát találták a tatárpusztításnak *Szabolcs-Kisfaludon* is. A házak omladékaik közül előkerült nagyszámú vaseszköz mellett egy gabonaverembe temetett, valószínűleg a tatárok kegyetlenségének áldozatul esett lakos csontvázát is meglelték. Ez a falu szintén újraterelődött, lakosai a 14–15. században hagyták el.¹⁰

Két leégett házat tártak fel *Hajdúböszörmény* területén is. A házakban bent maradt az igen gazdag felszerelésük, összetört ajtózáruk, számos cserépedény, mezőgazdasági eszközök, fegyverek, használati tárgyak. Az egyik házból egy felkészített láda maradványai is napvilágot láttak. A településrészlet pusztulását nagy valószínűséggel a tatárjárás okozta.¹¹

⁶ A témát röviden érintette LASZLOVSKY 2012.

⁷ PARÁDI 1975, 140–142, 155.

⁸ HORVÁTH 1970a, 127, 14. jegyzet; LASZLOVSKY 1991, 340–354.

⁹ HORVÁTH 1970a, 132; HORVÁTH 1970b, 15; LASZLOVSKY 1991, 354–356.

¹⁰ FODOR 1976, 378.

¹¹ M. ANTALÓCZI 1980, 166. A leleteket feldolgozó Szabó László elképzelhetőnek tartotta, hogy a házakat nem a tatárok, hanem a nagy valószínűséggel igen jómódú tulajdonosok vagyonára pályázó környékbeliek gyújtották föl, ahogyan erre a Várad Regestrum adatai is utalnak. Vö. SZABÓ 2003, 88. Ez természetesen elképzelhető. Szabó azonban úgy vélte, hogy a vidékről napvilágot látott kincsleletek is hasonló

³ CSORBA 2003, 368–370; KRISTÓ 2003b, 377–379; VESZPRÉMY 2003, 389–392; NÉGYESI 2003, 394–403; B. SZABÓ 2007, 123–148.

⁴ ROSTA-V. SZÉKELY 2014.

⁵ A tatárjárás régészeti vonatkozásairól korábban LASZLOVSKY 2003; LASZLOVSKY-POW-PUSZTAI 2016.

A tatárjárás alatt végleg elpusztult az a *Tápiógyörgye-Illye-parton* lelt település, amelynek egy leégett házát sikerült feltárni. A ház omladékai közül nagy számban kerültek elő ép és töredékes vaseszközök, valamint emberi csontok is. A település Árpád-kori neve ez idáig felderítetlen maradt.¹²

Ekkor pusztult el a Tura melletti középkori *Szentgyörgy* falu nemesi udvarháza is.¹³

Minden bizonnyal a tatárjárás során pusztult el az *Orosháza-Bónum* lelőhelyen feltárt Árpád-kori település is, amelynek felgyújtott épületeiből gazdag leletanyag, sarlók, rövid kaszák, kenyerek, sarkantyúk, nyárs, kések, valamint pénzváltó mérleghez tartozó serpenyők kerültek elő. A falu teljes területén találtak emberi maradványokat, melyek sekély gödrökben, árkokban heverték. A többé-kevésbé ép csontvázak mellett több különálló koponyát és egyéb vázrészeket is találtak. A csontok legalább 18 áldozathoz tartoztak, akik között egyaránt volt fiatal nő, férfi és gyermek. Az egyik gyermek csontjai közül a halálát okozó fegyver töredéke is előkerült. Az emberi maradványok mellett több egyedhez tartozó löcsontokat is találtak.¹⁴

A tatárjárás egyik legmeggrázóbb emléke a közelmúltban *Cegléd határából* került elő. A feltárás során az egyik ház kemencéjében két összebújt gyermek csontvázát bontották ki, előttük, a kemence szájánál pedig egy fiatal nő maradványaira bukkantak. A kisebbik gyermek, egy 8–10 éves kislány a bal oldalán összekuporodva, jobb kezét az arca elé tartva feküdt 10–11 éves bátyja mögött. Az ugyancsak a bal oldalán és mindkét lábát a kemence faláig felhúzva fekvő fiú keze mellett egy 25 cm hosszú vas ostyasütőt, bordái mellett pedig egy IV. Béla-ezüstdenárt találtak, ami egyértelműen jelzi a ház pusztulásának időpontját. A 20–30 év közötti nő részben hason, részben a bal oldalán feküdt, mindkét keze a kemence falának támaszkodott. Az itt előkerült vázak helyzete, illetve a fiú mellett talált ostyasütő – amit védekezésre használhatott – arra utal, hogy a kemencében kerestek menedéket. A ház hosszanti, keleti oldalának középső részén lehe-

tett az ajtó. Ugyanitt került elő egy elszenesedett faláda maradványa, pár ládapánt és a deformálódott, tolószervezetes zár. Lehetséges, hogy ezzel a nehéz ládával torlaszolták el az ajtót. A ház leégett, ezt az elüszkösödött tető és a deszkából ácsolt láda maradványai is jelzik. Valószínűleg a két gyermekkel otthon maradt asszonynak már nem volt ideje elmenekülni a házból, amikor a tatárok betörték a faluba. A nő jobbnak látta, ha a ház egyetlen biztonságot jelentő zugába, a kemencébe bújtatja el a gyerekeket. Először a kislány, azután a jobb kezében védekező eszközt szorongató kisfiú rejtőzött el, végül a nő, akinek a lába már nem fért be a kemencébe. A házat felgyújtották, s feltehető, hogy a kemence száján bekúszó füst okozta a család halálát.

A faluban azonban nem csupán ezt az egy családot sújtotta tragédia. A ház szűkebb, tágabb körzetében további hat ember maradványait találták meg. Az áldozatokat árkokba, épületekbe vagy gödrökbe lökték. A település a tatárjárás során végleg elpusztult, életben maradt lakói soha többé nem tértek vissza. Ezt a temetetlen holttesteken kívül az is bizonyítja, hogy a fentebbi házon kívül további épületekben, házakban, műhelyekben, kemencékben, vermekben számos, a korszakban nagy értéket jelentő vaseszközre bukkantak, amiket tulajdonosaik kénytelenek voltak hátrahagyni.¹⁵

A tatárjárás hasonlóan tragikus nyomai kerültek elő *Dunaföldvár-Ló-hegy* lelőhelyen is. Egy tárolóveremhez tartozó üregbe rejtőzve két felnőtt és két gyermek lelte halálát. A gyermekek koponyáján S végű karikákat, a felnőttek mellett pedig sarlókat, kést, baltát találtak. Egy további halottat egy részben már betemetődött veremben földeltek el. Ezekon kívül különböző gödrökben 28 egyedhez tartozó emberi maradványt, hiányos vázakat, levágott testrészeket leltek. Több esetben semmiféle anatómiai rendszert nem lehetett felfedezni az előkerült csontok között. A falu kútjában egy lótetemet találtak, amit részenként dobáltak bele. Ugyancsak itt került elő három kutya csontváza is. A település teljes területén megfigyeltek pusztulásnyomokat, égett, hamus, faszenes rétegeket, megégett gabonamagvakat. Az előkerült leletanyag és a megfigyelt jelenségek egyértelművé teszik, hogy ezt a pusztítást a tatárok végezték. Ezt bizonyítja az egyik gödörben az emberi maradványok mellett talált, Magyarországon ritkaságnak számító, keleti eredetű, nyolcszögletű, hasáb alakú buzogány is.¹⁶ Az indokolatlanul kevés leletanyag, az

csetapaték következtében kerülhettek a földbe. Ennek azonban ellene mond az elrejtett érem- és kincsleletek nagy száma, egységes keltezése. Vö. GEDAI 1969, 114–115; TÓTH 2007, 79. Feltehető, hogy a felgyújtott házak és az egy időben elrejtett kincsek egy, az irigy szomszédok alkalmi fosztogatásánál nagyobb traumát jelölnek. Ezt bizonyítják az egyik házban lelt kopja analógiái, többek között a Szankon előkerült példány is, melyeket nem a helyi, hanem a keletről érkezett, mongol vagy kun harcosokhoz lehet kötni. Vö. Sz. WILHELM 2014, 89–90, további irodalommal.

¹² DINNYÉS 1994; DINNYÉS 2007, 50–52.

¹³ MIKLÓS 1991, 339–340.

¹⁴ GYUCHA-RÓZSA 2014, 60.

¹⁵ GULYÁS 2014, 31, 43–44.

¹⁶ BOLDOG 2012, 183.

emberi és állati maradványok eltemetése, a pusztulási rétegek elplanírozása ugyanakkor arra mutat, hogy a tatárjárás után a települést lakói szisztematikusan ürítették ki és hagyták el.¹⁷

A közelmúltban tárták fel Szankon is azt a félig földbe mélyített épületet, melyből több rétegben rendszertelenül elhelyezkedve igen nagy mennyiségű emberi vázrész került elő. A csontok csak ritkán feküdtek anatómiai rendben, egy részük összetört, számos darab megégett. A csontok között vas használati tárgyakat, arany, ezüst és bronz ékszereket, karperecet, hajkarikákat, fülbevalót, kőbetétes gyűrűt, fegyvereket, többek között egy páncéltörő kopját, valamint 67 darab, IV. Béla uralkodása alatt vert ezüstérmét leltek. A ház padlóján pedig – egykoron valószínűleg szövetdarabba csomagolva – egy aranyveretes pártá feküdt. Az objektumban legalább 34 ember maradványa lehetett, döntően nőké és kisgyerekeké, akik az előkerült leletek alapján kétséget kizáróan a tatárjárás során pusztultak el. A házban fekvő csontvázakat később – feltehetőleg az 1246-os kun betelepülés során – feldúlták, és módszeresen átkutatták a leégett épületet is.¹⁸

A tatárjárás két újabb áldozatára bukkantak Csanádpalotán. Az egyikük medencéje alatt hat, 1241-ben vert, IV. Béla-kori pénzérme is előkerült. A hátracsavart kezű, megkötözött áldozatokat haláluk előtt valószínűleg meg is kínozták. A lelőhelyen megfigyelt égésnyomok azt jelzik, hogy a falut felgyújtották.¹⁹

Ugyancsak a tatárjárás áldozatára leltek Ócsanáros-Nyárjas-dűlőben. Az elhunytat sekély sírgödörbe temették, csigolyájába fúródva nyílhegyet találtak. A halott az itt feltárt Árpád-kori falu közösségéhez tartozott, menekülése során ijással lehetett hasba. Feltételezhetően a tatárok vágták le mindkét lábát is.²⁰

Nem polgári áldozata, hanem aktív részvevője lehetett a tatárjárásnak az a két harcos, akiknek maradványait az Árpád-kori Mohi településen találták meg.²¹

Magam az M-30-as autópálya megelőző régészeti munkálatai során Hejőkeresztúr határában tártam fel egy 11–13. századi települést. A lelőhely leletekben és objektumokban legjelentősebb

korszaka a késő Árpád-kor, a 12. század vége, a 13. század volt. Nemcsak a házakban, gödrökben, árkokban és kútban, hanem a szubhumuszban is igen sok vaseszközt, használati tárgyat, fegyvert találtunk (1. kép). Az igen gazdag leletanyag, különösen pedig az ép vastárgyak sokasága arra enged következtetni, hogy a települést hirtelen, menekülésszerűen hagyták el lakói. Több objektumban is leltünk lánccingtöredékeket, sarkantyúkat, fegyvereket, valamint emberi csontokat. Előkerült továbbá egy sír közvetlenül a humusz alatt, valamint egy másik egy gödörben, szorosan annak oldalához nyomva. Ez utóbbi mellett egy vele ellentétesen tájolt, anatómiai rendben lévő alsó láb is feküdt. Egy további gödörben pedig több egyedhez tartozó lócsontmaradványokra bukkantunk. Ez alapján feltehető tehát, hogy a falu egy váratlan katasztrófa folytán néptelenedett el. Valószínűleg nem tévedünk, ha ez utóbbit a muhi csatával azonosítjuk, ami ezen a környéken zajlott.²² Összességében szemlélve az előkerült leletanyagot megállapíthatjuk, hogy egy falusi településnek nagy valószínűséggel a korabeli átlagot meghaladó anyagi kultúrája keveredett a csatából menekülők hagyatékával.²³

Nem csak a falvakban, hanem ahol a kutatásra lehetőség nyílt, ott a korszak városaiban is megfigyelhető a tatárjárás egyértelmű nyoma. Az írásos forrásokból tudjuk, hogy az Árpád-kori főváros, Esztergom nagyon megszenvedte az 1241–1242. évi hadjáratot. Gyakorlatilag a váron kívül minden elpusztult benne. Ennek egyes emlékei hosszú idő óta ismertek. A közelmúltban azonban a belvárosban több újabb, egykor felgyújtott és romba döntött házat is sikerült feltárni, melyek pusztulása egyértelműen a tatár támadás számlájára írható.²⁴

Mint ismeretes, Pest pusztulásáról Rogerius és Spalatói Tamás is megemlékezik.²⁵ A régészeti kutatások részben megerősítik, részben azonban cáfolják híradásaikat. Az Árpád-kori Pest és a körülötte elhelyezkedő falvak területén ugyanis szembevető a tatárjárással azonosítható, 13. század közepi pusztulási réteg, vastag, erősen átégett szintekkel. Több helyen azt is meg lehetett figyelni, hogy ezeken a rétegeken steril futóhomok rakódott le, vagyis a terület hosszabb ideig lakatlan volt, szabadon állt. A mai belváros több pontján pedig, amelyek helyén az Árpád-korban még önálló falvak helyezkedtek el, a tatárpusztí-

¹⁷ SERLEGI 2010, 193–194; SZILÁGYI 2012, 161–165, 174; SZILÁGYI–SERLEGI 2014, 130–135.

¹⁸ SZ. WILHELM 2014, 83–85, 91, 93; PAJA 2014, 113.

¹⁹ www.mult-kor 2013. szeptember 25. Letöltés: 2017. 07. 31; GULYÁS–GALLINA 2014, 152–153, 10. kép 1–4.

²⁰ www.hermuz.hu/regeszet/ocsanaros-2013. Letöltés ideje: 2017. 08. 01.

²¹ PUSZTAI 2011, 634. Más helyen azonban a csata aktív résztvevőjeként említik áldozatnak a két elhunytat. Vö. LASZLOVSKY–POW–PUSZTAI 2016, 19, 32.

²² Részletesebben: WOLF 1997; WOLF 1999; WOLF 2014.

²³ Ezt a lehetőséget már Laszlovszky József is felvetette. Vö. LASZLOVSKY 2003, 456.

²⁴ HORVÁTH 2007, 56. Korábbi irodalommal.

²⁵ ROGERIUS [1981], 131; SPALATÓI [1981], 180.

tást eltéveszthetetlenül jelzi egy 15–20 cm-es, égett, kormos réteg.²⁶ Pest és a környékbéli falvak régészeti feltárása tehát igazolta Rogerius és Spalatói Tamás híradását.

Ugyanakkor téves Spalatói Tamás azon állítása, hogy Pestet csak a vesztes muhi csata hírére, Kálmán herceg tanácsa ellenére kezdték volna árokkal, sánccal és vesszőből font kerítéssel erősíteni az ott összegyűlt, különböző nemzetiségű népek.²⁷ A régészeti ásatások ugyanis a Belváros több pontján is megtalálták a 12. század végén, 13. század elején épült városfalat, amelynek egy tornya – valószínűleg kaputornya – is napvilágot látott. E városfal 1241-ben kétségkívül megrongálódott, de nem pusztult el végérvényesen, helyenként egészen a késő középkorig fennmaradt.²⁸

A Pécszet ért tatár támadást, melynek során a káptalan levéltára elégett, szintén említik írásos forrásaink.²⁹ A közelmúlt régészeti feltárásai a pusztítás régészeti nyomát is felszínre hozták. A mai belvárosában, a Cella Septichora belsejében figyeltek meg égésrétegeket, amelyeket a tatárjárással lehet kapcsolatba hozni. Környékén, a középkori püspökvár területén egy Árpád-kori település több objektumát tárták fel. Az egyik kemencében egy félbetört szarvasmarha-csővescsontban 52 darab friesachi denárra leltek, amiket a tatárjárás idején rejtettek el.³⁰ Pécs-Jakabhegyről szintén ismeretes egy kisebb éremlelet, ami ugyancsak ehhez a korhoz köthető.³¹

Az írásos forrásokból jól ismert, hogy a tatárok Vácot is elpusztították.³² Feltehető, hogy ezzel lehet kapcsolatban a Vác belvárosában több helyen is megfigyelt 13. századi pusztulási réteg.³³ Ezzel szemben Egerben, aminek felégetéséről

szintén megemlékeznek az oklevelek,³⁴ a tatárjárás konkrét régészeti nyoma mind ez idáig nem került elő.³⁵

Elrejtett kincsek

A háborús időknek mindenkor törvényszerű velejárója, hogy az emberek megpróbálják biztonságba helyezni értékeiket. Az Árpád-kori Magyarország területén elrejtett kincsek közül kiemelkedik egy csoport, amely minden kétséget kizáróan a tatárjárás idején került a földbe.³⁶ Ezek között éremleletek, vegyes összetételű érem- és ékszerleletek, csak ékszereket tartalmazó leletek, továbbá vaseszközleletek is találhatóak. Az éremleletek számát V. Székely György több mint százötvenre becsülte.³⁷ Az éremleletek száma jóval kisebb a Dunántúlon, mint az ország keleti felében.³⁸

A vegyes, ékszert és pénzt is tartalmazó kincseket a közelmúltban Tóth Csaba tekintette át. Megállapította, hogy e jellegzetes lelethorizont is leginkább a Dunától keletre, Északkelet-Magyarországon és a Duna-Tisza közén figyelhető meg, azokon a vidékeken, amelyeket egyéb forrásaink szerint is leginkább sújtott a mongol invázió. Az éremleletek különböző értéket képviselnek, közülük azonban csak kevés tekinthető komoly vagyonnak. Többségük néhány száz, esetleg csak egy-két tucatból áll, gyakorta maroknyi jó kivitelű, de használt – ezüsből, elektronból, ritkán aranyból készült – ékszerrel kiegészülve.³⁹ Ez utóbbi csoport tulajdonosai a falusi lakosságnak ahhoz a vagyonosabb rétegéhez tartozhattak, akiknek kezén a meginduló árutermelés és kereskedelem révén már jelentősebb pénzösszeg halmozódhatott fel.⁴⁰ Ezt látszik bizonyítani az a tény is, hogy a kincsek többnyire Árpád-kori települések közelében láttak napvilágot.⁴¹

S mint az újabb adatok bizonyítják, a kincsek lelőhelyein egyéb jelek is mutatnak a tatárok pusztítására. *Orosházán*, magán a bónumi lelőhelyen, de a közvetlen környezetében is több, erre az időszakra keltezhető kincslelet látott napvilágot.⁴²

²⁶ IRÁSNÉ MELIS 1983, 4; IRÁSNÉ MELIS 1994–95, 60.

²⁷ SPALATÓI [1981], 180–181.

²⁸ IRÁSNÉ MELIS 1983, 36–38; IRÁSNÉ MELIS 1994, 59; KOVÁCS-ZADOR 2015, 569. E városfal létét a történeti forrásokra, Rogeriusra és Spalatói Tamásra hivatkozva kétségbe vonta Spekner Enikő. Vö. SPEKNER 2015, 499, 90. jegyzet. A 12. század óta azonban általánosan castrum szó jelölte azt az építményt, amelyet a korabeli viszonyok között várnak tekintettek. Vö. ENGEL 2007, 14. Pestet pedig maga Rogerius is várként említette. Vö. ROGERIUS [1981], 130. Ezenkívül, amint arról a későbbiekben szó lesz, Spalatói szavahihetőségét erősen megkérdőjelezi a muhi csata helyszínével kapcsolatos állítása is.

²⁹ GYÖRFFY 1963, 360.

³⁰ BODÓ 2007, 94; NAGY 2013, 229–236.

³¹ NAGY 2013, 228–229.

³² GYÖRFFY 1998, 314.

³³ MRT 1993, 442, 446. Ugyanakkor a váci püspöki székhely legújabb régészeti kutatása a tatárjárással összefüggésbe hozható objektumot, leletet, jelenséget nem eredményezett, noha Rogerius leírása szerint a székesegyházat és az egyházi kőépületeket a tatárok felgyújtották. Vö. RÁCZ 2015.

³⁴ GYÖRFFY 1987, 81.

³⁵ Rendszerint a tatárjárással hozzák azonban összefüggésbe az egri székesegyház 13. század második felében történt nagyarányú átépítését. Vö. BUZÁS 2006, 24.

³⁶ E lelethorizont közép-európai vonatkozásait Vargha Mária vizsgálta. VARGHA 2015.

³⁷ V. SZÉKELY 1994, 118–119; V. SZÉKELY 2014, 331.

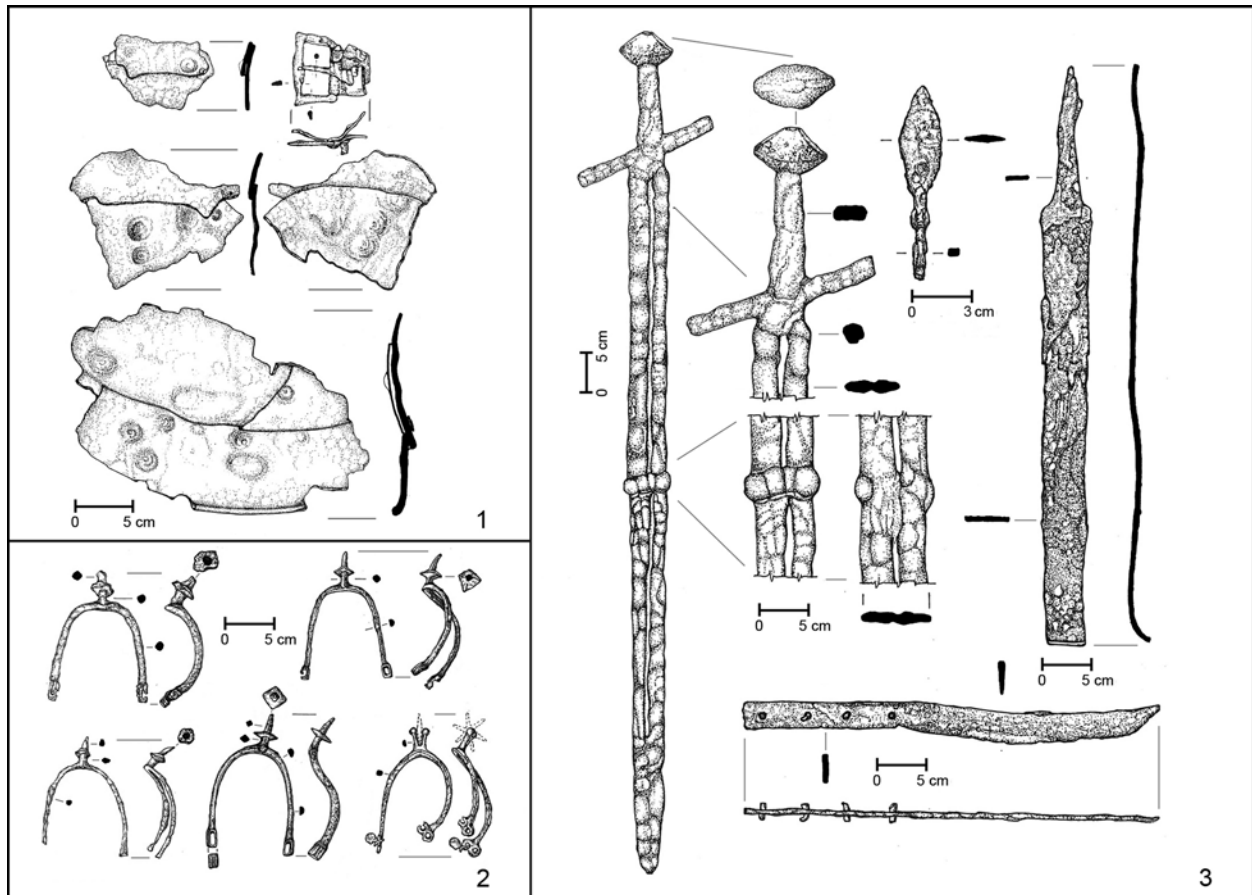
³⁸ VARGA 2013, 244.

³⁹ TÓTH 2007, 70–80.

⁴⁰ PARÁDI 1975, 155; V. SZÉKELY 1992, 148.

⁴¹ VARGA 2013, 244.

⁴² GEDAI 1969b, 115.

1. kép. Hejőkeresztúr-Vizekköze, tatárjárás idején elpusztult település leletei. 1: Coat-of-Plates páncél töredékei; 2: sarkantyúk; 3: fegyverek

Fig. 1. Hejőkeresztúr-Vizekköze, finds from the settlement destroyed during the Mongol invasion. 1: Coat-of-Plates armor fragments; 2: spurs; 3: weapons

Szankon hasonló a helyzet. A korábbi időszakban két éremlelet is előkerült, az egyik a közelmúltban feltárt lelőhelyen, a másik valamivel távolabb. A nemrégiben felfedezett harmadik lelet a háztól szintén kissé távolabb helyezkedett el.⁴³ A *tápiógyörgyei* leégett ház közelében egy ékszer és pénzt tartalmazó leletet,⁴⁴ *Cegléden* éremleletet,⁴⁵ *Esztergom* és *Pécs* belvárosában éremleletet,⁴⁶ *Tiszaörvényen* pedig, mint láttuk, elrejtett ékszereket találtak.⁴⁷ A sort egy eddig publikálatlan adattal szeretném kiegészíteni. A fentebb említett hejőkeresztúri lelőhely közelében, *Hejőpapi*-ban, a község mai belterületén 187 db friesachi denárt találtunk. A lelet feltehetőleg nem teljes, további érme előkerüléséről azonban nincs tudomásom. Nem találtunk az érme elrejtésére szolgáló cserépedényt vagy bármilyen, szerves

anyagból készült alkalmatosságot sem.⁴⁸ A közelmúlt feltárásai tehát megerősítik azokat a korábbi véleményeket is, mely szerint e jellegzetes leletcsoport a tatárjárás korából való.

Kissé más azonban a helyzet a vaseszközleletekkel. Közismert, hogy a vas az egész középkorban nagy értéket képviselt,⁴⁹ elrejtését tehát nyugodtan tekinthetjük a fentebbi leletcsoporttal egyenértékű, értékmentő cselekedet emlékének. A vastárgyak keltezése azonban az ékszereknél, pénzeknél nehezkesebb, a lelethorizont tatárjáráshoz kötése tehát bizonytalanabb.

Ennek ellenére a régebbi leletek közül a *bonyhádvarasdi*, a *debrecen-homokbányai*, az *ófehértói*, a *tiszaugi*⁵⁰ leleteket valószínűleg, a *nyáregyházapusztapótharaszti*⁵¹ *nagyszebeni* (Sibiu, Románia)⁵² eszközöket a velük együtt talált pénzek, éksze-

⁴³ TÓTH 2007, 86–87; SZ. WILHELM 2014, 85–86; V. SZÉKELY 2014, 336.

⁴⁴ TÓTH 2007, 87. Korábbi irodalommal.

⁴⁵ TÓTH 2007, 82. Korábbi irodalommal.

⁴⁶ TÓTH 2007, 82; BODÓ 2007, 94.

⁴⁷ WOLF 2007, 98–99. Korábbi irodalommal.

⁴⁸ HOM Régészeti Adattára 1644–82.

⁴⁹ SZABÓ 1954, 124–125; MÜLLER 2014, 2.

⁵⁰ MÜLLER 1982, 236, 244–245, 284–285, 305–306.

⁵¹ PARÁDI 1976, 180.

⁵² MÜLLER 1982, 300. Korábbi irodalommal.

rek, aquamanile alapján pedig bizonyosan e körhöz kapcsolhatjuk.

A *cegléd-madarászalmi* lelet értékelése vitatott. Az ásató úgy véli, hogy a jórészt a cinterem falának belső oldalán kisebb halmokban előkerült vastárgyakat, bronztálat egykor elrejtették, korukat azonban elsősorban a tárgyak jó állapotára való tekintettel a késő középkorra tette. Az ásató ugyanakkor megjegyezte, hogy az Árpád-kornál későbbre keltezhető egyéb leletet nem találtak.⁵³ Müller Róbert bebizonyította, hogy a mezőgazdasági eszközök, a csoroszlya, a sarlók, rövid kaszák, balták és más vastárgyak, patkók, béklyók, sarkantyúk stb. 13. századiak. Az eszközöket azonban szerinte nem rejtették el, hanem ahogyan arra a késő középkorból is vannak adataink, a falu lakossága a temetőben épített kisebb, mára már nyomtalanul eltűnt kunyhókban tárolhatta értékeit, köztük a napvilágot látott vastárgyakat is.⁵⁴ Maga a pusztá tény azonban, hogy a vastárgyak ily nagy számban ott maradtak a temető területén, és hogy 13. századiak, továbbá, hogy a lelőhelyen nem került elő az Árpád-kornál későbbre keltezhető lelet, úgy vélem, eléggé egyértelműen bizonyítja, hogy e lelőhelyet is a tatárjárással hozhatjuk kapcsolatba. Különösen, mivel e templomhoz tartozó településen tárták fel a tatárjárás fentebb említett, megrázó erejű emlékeit.⁵⁵

A közelmúltban feltárt *Kána* faluban egy gödörben 19 ép és töredékes vastárgyat találtak. A csákányok, balták, sarlók, kaszák mellett napvilágot látott a hazai leletanyagban kuriózumnak számító zsindelező is. Az értékes fémtárgyakat feltehetőleg a tatárjáráskor rejtették el.⁵⁶

Minden bizonnyal a tatárjáráshoz kapcsolható a *nagycserei* vaseszközlelet is. Az ekevasból, fejszéből, rövid kaszából, béklyóból, fúróból, vasrudakból és szögecsdarabokból álló leletegyüttes egy kis gödörben szorosan egymás mellett feküdt. Feltehetőleg a közeli, a 14. század végéig lakott Újlak falu egy lakójának tulajdonát képezte.⁵⁷

Egy tárológödörben találták *Csanádpalotán* a kétélű pallosból, lóvakaróból és sarlóból össze tevődő vaseszközleletet. Mint említettük, itt a tatárjárásnak más, kétséget kizáró nyoma is maradt.⁵⁸

Nagy valószínűséggel ehhez a csoporthoz kapcsolhatjuk a *Hajdúnánás-Murvai-dűlő*, 46. szá-

mú lelőhelyen előkerült leleteket is. Itt egy árokban jó állapotú, kerek markolatgombos kardot, egy másik árokszakaszból két sarlót, a kardtól nem messze pedig két ekevasból, egy baltából, egy kardpengetőredékből, valamint egy fűrészlapból álló depóleletet találtak.⁵⁹

A legtöbb leletben az eszközök használtak, de jó állapotban kerültek elő, ezért valószínűtlen, hogy egy kereskedő árujához vagy egy kovácsnak a javításra félretett raktárkészletéhez tartoztak volna. Sokkal valószínűbb, hogy egy-egy paraszti gazdaság értékes szerszámai, eszközei lehettek. Tulajdonosaik tehát nem tartozhattak a fentebb már említett társadalmi réteghez,⁶⁰ mindazonáltal elég módosak lehettek ahhoz, hogy legyen mit elrejtetniük. Elgondolkodtató a több vaseszközleletben is felbukkanó kard, kardpengetőredék vagy az azokból készített eszköz (Nagycsere).

Az elrejtett friesachi éremleleteket vizsgálva Gedai István megállapította, hogy azok jól kirajzolják a legfontosabb hadi és kereskedelmi utakat. A Dráva északi oldalán előkerült leletek az Itália felé, a mai főváros területén, illetve közelében lévők a Lengyelország, Kijev felé, a Duna-Tisza közén a délvidék felé, a hajdúságiak pedig az Erdély felé vezető utak mentén láttak napvilágot.⁶¹ Úgy vélem, hasonló a helyzet a fentebb említett elpusztult településekkel, illetve egyéb elrejtett kincsekkel kapcsolatban is. Pest, Tura, Hejőkeresztúr, Hejőpapi, Muhi, Ócsanáros az ország belsejéből észak felé, Kána a Székesfehérvár felé, Pécs az Árpád-korban írásos forrásokkal is említett dél felé vezető út mentén fekszik.⁶² Tápiógyörgye a Pest-Szolnok sószállító út felé,⁶³ Tiszaörvény a Tiszán átmenő, révvel és vámszedő hellyel rendelkező út felé,⁶⁴ Cegléd, Nyáregyháza⁶⁵ a Pestről Szegeden át a délvidék felé, Csanádpalota a Maros mentén vezető út felé, Nagycsere a Hajdúságon át Erdélybe vezető, Szank pedig a Kiskunfélegyházát Kiskunhalassal összekötő középkori út mentén fekszik.⁶⁶

Mindezt azonban természetesnek tekinthetjük. Hiszen a betörő mongol hadaknak nem lehetett célja az ország teljes felderítése és elpusztítása. A szűk egy évig tartó hadjárat alatt idejük sem maradhatott erre. Követték tehát elsősorban

⁵³ TOPÁL 1972, 85–86.

⁵⁴ MÜLLER 1982, 49. Korábbi irodalommal. Ez a tápiógyörgyei házzal kapcsolatban is felmerült. Vö. DINNYÉS 1994, 117.

⁵⁵ GULYÁS 2014, 30, 44.

⁵⁶ TEREI-HORVÁTH 2007a, 215, 236; TEREI-HORVÁTH 2007b, 173; TEREI 2010, 97.

⁵⁷ SZOLNOKI 2005, 217, 223.

⁵⁸ www.mult-kor 2013. szeptember 25. Letöltés: 2017. 07. 31.; GULYÁS-GALLINA 2014, 152, 10. kép 1–2.

⁵⁹ ANDERS 2007, 10–11.

⁶⁰ Az elrejtett vaseszközleletek társadalmi vonatkozásaival Vargha Mária is foglalkozott. Vö. VARGHA 2015, 81.

⁶¹ GEDAI 1969a, 254; GEDAI 1969b, 114–115.

⁶² GYÖRFFY 1963, 261.

⁶³ DINNYÉS 2007, 50.

⁶⁴ HORVÁTH 1970a, 132, 17, 21. jegyzet; GYÖRFFY 1987, 56.

⁶⁵ PARÁDI 1975, 157; GYÖRFFY 1963, 897; GYÖRFFY 1998, 506; ROSTA 2010, 133–134.

⁶⁶ ROSTA 2010, 138; Sz. WILHELM 2014, 82.

azokat a főútvonalakat, amelyeken keresztül a Kárpát-medencébe érkeztek, illetve az ezekhez kapcsolódó, könnyen felismerhető és járható főbb utakat. Ezekről legfeljebb egy napi járóföldre térhettek le, amint azt a Rogerius által is említett Vác és Eger esetében is sejthetjük, amelyek maguk is fontos, egyes országrészeket összekötő szárazföldi utak mentén vagy találkozási pontjában feküdtek.⁶⁷ Az ország pusztulását vizsgálva ezeket a szempontokat is szem előtt kell tartanunk.⁶⁸

A településszerkezet átalakulása

Amint azt már fentebb említettem, az ország pusztulásáról és ehhez kapcsolódóan a településszerkezet átalakulásáról a történészek álláspontja nem egységes. Györffy György úgy vélte, a települések pusztulása területenként változó volt. Míg a Dunántúlon és a Kisalföldön 20%-ra, a Nagyalföldön 50%-ra becsülte a tatárjárás következtében elpusztult falvak számát.⁶⁹ Hasonlóan vélekedett Engel Pál is, noha megjegyezte, hogy Magyarországon éppúgy létezett pusztásodás, mint Európa más részein, így nem írhatjuk a tatárok számlájára valamennyi falu eltűnését. Az Alföld késő középkori településszerkezetének kialakulását azonban egyértelműen ennek tulajdonította.⁷⁰ Ezzel szemben Szabó István azt hangoztatta, nem lenne helytálló, ha a 13. század második felében minden pusztafaluban a tatárok áldozatát látnánk. Ezt az írásos források sem támogatják, amelyek a sok *desertanak*, *vacuanak* minősített helyet csak igen ritkán hozták összefüggésbe a tatárjárással. A települések gazdasági, társadalmi okokra visszavezethető elnéptelenedése időben nagyjából egybeesett a tatárjárással. Az ország településrendszere pedig nem bomlott úgy fel, mint az Alföldé a török uralom alatt.⁷¹ Hasonló álláspontot képviselt Szűcs Jenő, aki megállapította, hogy az ország pusztulásáról szóló híradásokat nem tekinthetjük szó szerint igaznak, hiszen a tatároknak sem lehetett terve az öncélú népirtás. A falvak elnéptelenedésének, a településszerkezet átalakulásának elsősorban a tatárjárást követő évtizedek gazdasági, társadal-

mi folyamatai, a királyi várbiroktrendszer rohamos felbomlása, a világi nagybirtok nagyarányú növekedése, a prédiúmok megszűnte, a jogilag egységes parasztság kialakulása stb. volt az oka. Arra is felhívta a figyelmet, hogy a tatárjárás éppen azokat az alföldi részeket érintette leg súlyosabban, ahol ismereteink szerint a legalacsonyabb volt a népsűrűség.⁷² Ez utóbbit azonban, ahogyan az alábbi régészeti adatokból is kitűnik, nem tekinthetjük feltétel nélkül elfogadhatónak, vagyis nem biztos, hogy az Alföld volt az Árpád-kori Magyarország legritkábban lakott területe.

Kristó Gyula úgy vélte, az ország hatalmas részei nem vagy csak alig érezték meg a mongol inváziót. A megszállás a keleti területeken sem tartott tovább egy évnél, más vidékeken pedig inkább csak sietős átvonulásról beszélhetünk, melynek során nem nyílt alkalom a szisztematikus dúlásra, fosztogatásra. Ennek következtében az ország pusztulását 10–15%-ra becsülte.⁷³

A kérdés tisztázásához a régészet elsősorban a topográfiai munkálatok révén szolgáltatott adatokat. Általánosnak tekinthető az a tapasztalat, hogy különösen egy mai, de igen sokszor egy-egy oklevélben említett Árpád-kori település területén is több, a felszíni leletek alapján egykorúnak látszó lelőhely található. Erre az ország számos pontjáról ismerünk példákat.⁷⁴ Gyakran előfordul, hogy a lelőhelyeket nem tudjuk Árpád-kori falunévhez kötni. Viszont átlagos méretű és megjelenésű lelőhelyeken is találhatóak templomok és körülöttük temetők. Vagyis olyan településeket sem említenek írásos források, amelyekben már a korszak elején, közepén templomok is álltak.⁷⁵ Mindez óvatosságra kell, hogy intsen bennünket: a tatárjárás pusztításait, a településszerkezet átalakulását nem lehet csupán az okleveles adatok alapján vizsgálni.

Az újabb régészeti eredmények arra is rámutattak, hogy az Árpád-korban legalább háromféle településtípussal kell számolnunk. Az „átlagos”, nagy területen elhelyezkedő, szórtnak tekintett falvak mellett előkerültek „szállás-” vagy „tanyaszerű”, illetve utcás-soros elrendezésű falvak is.⁷⁶ A falvak szerkezete természetesen elsősorban a földrajzi adottságokhoz igazodott,⁷⁷ és

⁶⁷ MRT 1993, 380; GYÖRFFY 1998, 222; GYÖRFFY 1987, 56.

⁶⁸ Az úthálózat vizsgálatát fontosnak tartják cikkükben Laszlovszky és munkatársai is. Vö. LASZLOVSZKY–POW–PUSZTAI 2016, 32, 1. kép. Az általuk rekonstruált úthálózat azonban nem egyezik az írásos források és határjárások alapján kirajzolódó képpel. Vö. WOLF 2014, 75–76. Vonatkozó irodalommal.

⁶⁹ GYÖRFFY 2003, 489.

⁷⁰ ENGEL 2003, 506.

⁷¹ SZABÓ 2003, 495–496.

⁷² SZÜCS 2003, 509–510.

⁷³ KRISTÓ 2003a, 504.

⁷⁴ SZABÓ 1974, 26; VALTER 1974, 16; KOREK 1976, 92–93; SZATMÁRI 1994–95, 50, 54, 25. jegyzet; BÁLINT 2001, 343, 346; HATHÁZI 2004, 158; LANGÓ 2006, 81; RINGER–SZÖRÉNYI 2011, 515; RÁCZ–TARI 2011, 58–59.

⁷⁵ Magam is feltártam ilyet a Borsod megyei Szendrő határában. Vö. WOLF 1985.

⁷⁶ TAKÁCS 2010, 15–17. Korábbi irodalommal.

⁷⁷ VALTER 1974, 16–17; BÁLINT 2001, 345; LASZLOVSZKY 1991, 351; HATHÁZI 2004, 157–158; RINGER–SZÖRÉNYI 2011, 515.

ennek megfelelően viszonylag kis területen belül is változhatott.⁷⁸

A telepek és templomok egymáshoz való viszonyát tekintve szintén három csoport ismerhető föl, ezek közül az elsőhöz közepes nagyságú, átlagos lelőhelyek tartoznak, amelyekben templomra is leltek. Ebben az esetben közepes nagyságú, egymáshoz hasonló jellegű falvakkal számolhatunk, amelyekben templom is épült az Árpád-korban. Az eddigi kutatások szerint Békés megyében ez a legjellemzőbb típus.⁷⁹ A második csoportban egy nagyobb kiterjedésű, központi fekvésű lelőhelyen kerül elő a templom, amelyet a falu magjának tekinthetünk, és ezt veszik körül a kisebb, szállás-/tanyaszerű lelőhelyek.⁸⁰ A harmadik csoportba azok a lelőhelyek tartoznak, amelyeknél nagy területen szétszórta kisebb telepnymok a jellemzőek, és ezek egyikén található a templom. Nyilvánvaló, hogy a különböző típusú települések népességmegtartó ereje és túlélési képessége nem volt azonos.

A Békés megyei mikroregionális munkálatok során egy 144 km² nagyságú területen 96 Árpád-kori településnyomra leltek, melyek között templomos falvak, szállások és ezeknél kisebbnek, ideiglenes jellegűnek tartható telephelyek is voltak. Az arányokra jellemző, hogy 74 telephelyre 19 szállás és három templomos falu esett.⁸¹

A területen a 14. században a településnyomok száma drasztikusan lecsökkent. A 13. századnál tovább élő települések száma mindössze 11, a csökkenés tehát közel 90%-os volt. Szembetűnő a településstruktúra teljes átalakulása is. Ennek okát ma már sokkal inkább a korszakban bekövetkezett klímaváltozással összefüggő falu-pusztásodásban, mint a toposzszerűen emlegetett tatárjárásban láthatjuk. Az ásatással is megkutatott két templomos lelőhely közül az egyik valóban a 13. században szűnt meg, de erőszakos pusztítás nyomát nem találták. A másik viszont túlélte ezt az időszakot, és a 14. században néptelenedett el.⁸²

Hasonló jelenséget figyeltek meg Békés megye más vidékén is. Egy szűk körzeten belül öt egymástól nagyjából egyforma távolságra elhelyezkedő települést találtak. Mindegyikben állt templom is. Közülük három még az Árpád-korban elnéptelenedett, pusztulási réteget azonban ezek-

ben sem fedeztek fel. Valószínűbbnek látszik, hogy a magyar települési struktúrában a 13. század végén, a 14. század folyamán lejátszódó átalakulás régészeti nyoma a jelenség.⁸³ Ez a kép viszont távolról sem egyezik meg a Györffy György által felrajzolttal, amely szerint Békés megyében a tatárjárás következtében a Körös vonalától délre fekvő síkság teljesen elnéptelenedett, falvak csak a Körös vonalán, illetve ettől északra, a Sárrét vidékén maradtak meg.⁸⁴ Régészeti adatok éppen hogy a Körösök vidékét érintő tatárpusztításra utalnak.⁸⁵

Hasonló eredményre vezettek a bodrogközi kutatások is. A régészetileg adatolható Árpád-kori települések 56%-a pusztult el a 13. század végére. S bár tudunk e vidék tatár dúlásáról – az egyik falu felprédálását oklevél is említi –, a települések többsége a természetes pusztásodás következtében halt el.⁸⁶

A Mezőföld Árpád-kori településszerkezetét vizsgálva kitűnt, hogy az itteni települések pusztulását nem elsősorban a tatárjárás okozta, ami ezt a vidéket alig-alig érintette, hanem a 13. század második felének beháborúí, de még inkább a korszak gazdasági-társadalmi változásaihoz kapcsolódó természetes pusztásodás. Ezt látszik bizonyítani a kunok e területre költözése is, ami a 13–14. század fordulójára tehető.⁸⁷

Duna-Tisza köze homokos talajú részein az ország más területeihez hasonlóan szintén sűrű faluhálózat alakult ki az Árpád-korban. A lelőhelyeken gyűjthető leletanyag arra enged következtetni, hogy ennek bizonyos elemei túléltek a tatárjárást. A térség településhálózatának fejlődésében a legnagyobb törést nem a tatárjárás jelenthette. Lényeges változás e fejlődésben a 14. század folyamán következett be, amikor is az Árpád-korban kialakult településhálózat felbomlott, és jelentősen átalakult.⁸⁸

Ezzel szemben a kiskunsági Homokhátság síkvidéki területein a 13. század közepén a legszélsebésebb pusztulási arányt mutatják a régészeti lelőhelyek. Figyelembe véve a közvetlenül a tatárjárás után megjelenő kunok szállásterületeinek elhelyezkedését is, ez a pusztulás döntő mértékben a mongol invázióhoz köthető.⁸⁹ Ugyanakkor a szisztematikus terepbejárások a

⁷⁸ JANKOVICH B.–SZATMÁRI 2013, 645.

⁷⁹ SZATMÁRI 1994–95, 50–52.

⁸⁰ JANKOVICH B.–SZATMÁRI 2013, 637–638. Hogy ez nemcsak Békés megyére jellemző, azt több példa is bizonyítja. Tiszafüred-Morotvapart: LASZLOVSKY 1991, 352–353; Perkáta: HATHÁZI 2004, 159; Vecsés, Holm: RÁCZ–TARI 2011, 58–59.

⁸¹ JANKOVICH B.–SZATMÁRI 2013, 637–638.

⁸² JANKOVICH B.–SZATMÁRI 2013, 641, 644–647.

⁸³ SZATMÁRI 1994–95, 54.

⁸⁴ GYÖRFFY 2003, 488.

⁸⁵ JANKOVICH B.–SZATMÁRI 2013, 647.

⁸⁶ VALTER 1974, 17–18.

⁸⁷ HATHÁZI 2004, 160–162; HATHÁZI–KOVÁCS 2014, 255.

⁸⁸ BÁLINT 2007, 105.

⁸⁹ Rosta Szabolcs Kiskunfélegyháza környékén a templomos falvak pusztulási arányát legalább 75%-ra teszi. Hozzászámítva a templommal nem rendelkező kisebb települése-

Kiskunság területén is bizonyították a 13–14. század fordulóján végbemenő településkonzentrációt.⁹⁰

Györffy Györgynek az ország pusztulásával kapcsolatos véleményét Fodor István is osztja ásatási tapasztalatai alapján. Hajdúdorog határában négy Árpád-kori településen végzett feltárást, melyek közül háromban templomot is talált. Mind a négy falu a tatárjáráskor néptelenedett el, ezen a vidéken tehát szintén teljes pusztulásról beszélhetünk.⁹¹

Összegezve a fenti korántsem teljes áttekintést megállapíthatjuk, hogy az Árpád-kori Magyarország településhálózata roppant sűrű volt. A települések túlnyomó többsége kisméretű, szállás- vagy tanyaszerű lehetett, melyek 2–3 kilométerenként, esetenként még ennél is sűrűbben követték egymást.⁹² Ezek mellett azonban nagyobb méretű, már a korszak elején-közepén templommal büszkélkedő falvak is szép számmal állhattak az országban.⁹³ A topográfiai munkák révén jól nyomon követhető e településhálózat 13–14. századi átalakulása,⁹⁴ ami kisebb-nagyobb mértékben valamennyi településtípust érintette. A régészeti adatok alapján ezt az átalakulást azonban csak igen korlátozott mértékben hozhatjuk kapcsolatba a tatárjárással.

Nem kétséges, hogy a tatárok egyéves itt-tartózkodásuk alatt emberéletben és anyagi javakban rengeteg kárt okoztak. Ennek, mint láttuk, az újabb ásatások több konkrét és esetenként igen megrázó bizonyítékát hozták napvilágra. Azt a sokszor mechanikusan toposzként ismételt elképzelést azonban, amely szerint az egész országot feldúlták és elpusztították volna, a régészeti adatok nem igazolják.

Úgy vélem, a pusztítás mértékét vidékenként komplex történeti-régészeti és természettudományos módszerekkel kell megvizsgálnunk ahhoz, hogy reális képet kaphassunk. E vizsgálatok közül nem hiányozhat a korabeli természeti környezet és úthálózat minél pontosabb rekonstrukciója sem.⁹⁵

ket, ez az arány könnyen elérheti a 90–100%-ot is. Vö. ROSTA 2009, 191.

⁹⁰ ROSTA 2010, 110.

⁹¹ FODOR 2014, 315.

⁹² VALTER 1974, 17; KOREK 1976, 93; BÁLINT 2001, 348; HATHÁZI 2004, 156; BÁLINT 2007, 90, 99; RÁCZ-TARI 2011, 55, 57–58; JANKOVICH B.-SZATMÁRI 2013, 637.

⁹³ TARI 1995, 144.

⁹⁴ E folyamat nyomaival minden topográfiai, településtörténeti munka során találkozunk. A fentiekén kívül itt csak két, Észak-, illetve Dél-Borsod területére kiterjedő feldolgozást említek: BODNÁR-SÁRKÖZI-SZOLYÁK 2000; BODNÁR-WOLF 2002.

⁹⁵ E téma kutatása a közelmúltban az ország több pontján is megindult. Vö. K. NÉMETH 2014. Korábbi irodalommal.

A kunok és a jászok betelepülése

A kunok régészeti öröksége

Bizonyos, hogy a tatárjárás egyik legfontosabb, legmaradandóbb hatású következménye a kunok betelepülése volt. Bár az ország etnikai képét alapvetően nem változtatta meg,⁹⁶ a betelepülők száma – ami a mai napig vita tárgyát képezi – elég jelentős volt ahhoz, hogy emlékműanyagukat a korabeli magyarságtól elválaszthassuk.

Ennek az emlékműnek a kutatása viszonylag rövid múltra tekinthet vissza.⁹⁷ Elsőként a pogány módra eltemetett kun előkelők első két generációjának sírjait sikerült elkülöníteni.⁹⁸ Az ezek során nyert adatokat megerősítette és kiegészítette az első és máig egyetlen hitelesen feltárt csengelei kun vezér sírjának részletes elemzése.⁹⁹ E lelethorizontot a 13. század végéig, a 14. század elejéig tudjuk követni, ekkor a pogány rítusú temetkezések lezárultak. A sztyeppei hagyományok továbbélésével ebben a csoportban számolhatunk a legnagyobb arányban. Nemcsak a keleti eredetű tárgyak, fegyverek, viseleti elemek, hanem a temetkezési szokások is ezt bizonyítják. Ugyanakkor e csoport sírjaiban megtalálhatók a nyugat-európai, köztük minden bizonnyal magyar, valamint a balkáni, bizánci eredetű tárgyak is,¹⁰⁰ ami azt jelzi, hogy a kunok anyagi műveltsége már a Kárpát-medencébe érkezésükkor is többgyökerű volt. Ez a magyarsággal való folyamatos és hosszú érintkezés révén még tovább színesedett, végül pedig teljesen feloldódott az egységes késő középkori magyar anyagi kultúrában.

Feltehetőleg voltak olyan kun előkelők is, akik már a 13. század második felében keresztény módon temetkeztek, hiszen közismert hogy a kunok megtérítésére a 13. században több kísérlet is történt.¹⁰¹ E sírok templom körüli temetőikben való azonosítása azonban régészeti módszerekkel lehetetlen.

A pogány módra eltemetett előkelők sírjai egyben a 13. század második felének kun hatalmi koncentrációit is jelzik.¹⁰²

Hosszú időn keresztül úgy tűnt, hogy az előkelő pogány temetkezésekkel egyidős, azaz a 13.

⁹⁶ SZABÓ 2003, 496.

⁹⁷ A kutatástörténetet, az elért eredményeket és vitás kérdéseket legújabbban Selmeczi László és Pálóczi Horváth András foglalta össze. Vö. SELMECZI 2014a; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a.

⁹⁸ ÉRI 1956; PÁLÓCZI HORVÁTH 1994; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a, 91.

⁹⁹ HORVÁTH 2001.

¹⁰⁰ PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a, 82–90. Korábbi irodalommal.

¹⁰¹ KOVÁCS 2014, 243–255.

¹⁰² HORVÁTH 2001, 218–224; HATHÁZI 2005, 61–63; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a, 91.

század második felére, a 14. század elejére keltezhető, a kunok köznépét befogadó temetőnek nincs régészeti nyoma. A korábbi kutatás ennek magyarázatát abban látta, hogy az írásos források tanúsága szerint a kunok beköltözésüket követően jó száz évig nomád módon éltek. Nem voltak állandó szállásaik, így állandó temetőik sem lehettek. Látszólag ezt igazolta a 20. század elején feltárt, kunokhoz kapcsolható temetők sora (Szeged-Öttömös, Szabadszállás-Aranyegyháza, Ágasegyháza, Bócsa, Bene, Kerekegyháza, Lajos, Mizse), amiket az előkerült pénzleletek az Anjou-korra kelteztek.¹⁰³ A közelmúlt feltárásai azonban megtalálták e korai temetőket is.

Mai tudásunk szerint a kun köznép temetői két típusra oszthatók.¹⁰⁴ Egyes kun közösségek a tatárjáráskor elnéptelenedett falvakban telepedtek le, és halottaikat a korábban épült templom körüli temetőben helyezték el, több esetben bizonyíthatóan már a 13. század második felében. Biztosan ilyennek tekinthetjük a karcag-orgondaszentmiklósi,¹⁰⁵ a karcag-asszonyszállási,¹⁰⁶ a perkáta-kőhalmi dűlői,¹⁰⁷ a perkátanyúli dűlői,¹⁰⁸ illetve a csengelei¹⁰⁹ temetőket.

A kun köznépi temetők másik csoportja olyan dombon létesült, amelyen nem voltak korábbi település- vagy temetőnyomok. E temetők kezdetben pogány sírkertként működtek, területükön csak a 14–15. században épültek fel a templomok. Ilyen volt Kolbászszállás vagy Mizse temetője.¹¹⁰ E típus első sírjait is a 13. században ásták meg, ezt jól jelzik a belőlük előkerült, erre az időre keltezhető tárgyak.¹¹¹ Mindkét temetőtípusban megfigyeltek keleti eredetű temetkezési szokásokat, pogány hiedelmekre utaló leleteket,¹¹² valamint a kun viselet néhány jellegzetes elemét, melyek közül többet egészen a 15. század végéig nyomon lehet követni.¹¹³

A kunok településeit, amint arról fentebb már volt szó, az írásos források alapján hosszú időn keresztül kötetlenül mozgó, nomád szállásoknak tekintették. Úgy vélték, e nomád szállások csak a

14. század végén, a 15. században váltak állandó falvakká.¹¹⁴ Ezt látszott bizonyítani, hogy még egy 14. század végi pápai oklevél is a javaikkal együtt költöző kunokat említett.¹¹⁵

A magyar középkori település kutatás egyik első területe éppen a Kis- és Nagy-kunság (Kecskemét környéke, Túrkeve-Móric) volt. Ezek a kutatások viszont azt mutatták, hogy a 16. századra a kunok tökéletesen beilleszkedtek a magyar társadalomba, összetett gazdálkodást folytattak. Lakóházaik, anyagi kultúrájuk nem különbözött az Alföld magyar lakta vidékeitől. Az állattartás jelentőségére legfeljebb az ehhez kapcsolódó eszközök nagy száma és a hosszan elnyúló, laza szerkezetű falvaik képe emlékeztetett. E korai feltárásokon jószerével csak a 16. századra keltezhető leletek kerültek elő, és ez látszólag a fentebbi történelmi felfogást igazolta.¹¹⁶

A kései letelepedésre utaló történelmi források és az ehhez képest túl korai, teljes asszimilációt mutató régészeti leletek éles ellentétben álltak egymással.

Az 1970-es évek elején indult meg a kun szállásterület módszeres kutatása. A karcag-orgondaszentmiklósi és szentkirályi ásások megerősítették és számos új megfigyeléssel egészítették ki a fentebbi képet. E feltárásokon szintén nem találtak a 14. század végénél korábbra keltezhető leleteket, ami ugyancsak a települések késői kialakulására mutatott.¹¹⁷

Ugyanakkor a kunok hazai történetének kutatói egyetértettek abban, hogy a betelepülők a rendelkezésükre bocsátott földterületeket már 1279-ben felosztották maguk között. E felosztás során pedig figyelembe kellett venniük a tatárjárás előtt kialakult településhatárokat is. Ez már önmagában sem tette lehetővé az írásos források alapján feltételezett teljes nomadizálást.

A kun személy- vagy földrajzi neveket, a korábbi magyar falu vagy egyházának neveit megőrző helynevek vizsgálatából szintén következtethetünk korai állandó szállásokra.¹¹⁸ Korai, a 13. század második felében, végén már állandóvá vált kun szállásokról meglehetősen ritkán ugyan, de az írásos források is szót ejtenek.¹¹⁹ Ennek oka az is lehet, hogy a kunok belső ügyeit maguk intézték, csak akkor kerültek kapcsos-

¹⁰³ PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a, 91.

¹⁰⁴ A témáról összefoglalóan SELMECZI 2014a, 54–56; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a, 92–98; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 187–192.

¹⁰⁵ SELMECZI 2006, 255; SELMECZI 2014b, 323–324.

¹⁰⁶ SELMECZI 2011, 251.

¹⁰⁷ HATHÁZI 2004, 75–128.

¹⁰⁸ HATHÁZI-KOVÁCS 2014, 255–257.

¹⁰⁹ HORVÁTH 2001, 60–76.

¹¹⁰ PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a, 92; SELMECZI 2014b, 323.

¹¹¹ SELMECZI 2014a, 55.

¹¹² SELMECZI 2014a, 56. Korábbi irodalommal. HATHÁZI 2004, 121–122; HATHÁZI-KOVÁCS 2014, 257.

¹¹³ HATHÁZI 2004, 80–85, 112–113, 125–126; HATHÁZI-KOVÁCS 2014, 257; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 193.

¹¹⁴ GYÖRFFY 1990, 274–304.

¹¹⁵ GYÖRFFY 1990, 290.

¹¹⁶ PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a, 98–99; SELMECZI 2014a, 56.

¹¹⁷ PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a, 103; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 183.

¹¹⁸ PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a, 105–110; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 170–173; SELMECZI 2014b, 325.

¹¹⁹ GYÖRFFY 1963, 718; CSÁNKI 1890–1913, II. 200; GYÖRFFY 1963, I. 857, 877; GYÖRFFY 1998, 315, 321, 490; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 174.

latba az okleveleket kiállító szervekkel, ha peres ügyük támadt magyar szomszédokkal.¹²⁰

Ettől függetlenül a kunok mintegy száz éven keresztül zavartalanul folytatódó, teljes nomadizmust mutató életmódját több kutató is kétségbe vonta. A kunok gazdaságának szerkezetén felül, amelyben már a keleti szállásokon is jelentős szerepet kapott a földművelés, erre a Kárpát-medence területén sem lehetőség, sem szükség nem volt.¹²¹ A pápai oklevél toposzszerű leírásáról – ami szerint a kunoknak nincsenek városaik, és sátraikkal, családjukkal és barmaikkal vándorolnak – Györffy György is úgy vélekedett, hogy jellemző lehet, de nem tekinthető az egész kun-ságra érvényesnek.¹²²

E korai szállások régészeti nyomát azonban egyelőre csak Csengelén,¹²³ valamint a későbbi Hantosszék területén, a mezőföldi Perkáta-Kőhalmi dűlőben sikerült kimutatni. Ez utóbbi lelőhelyen az első, állandó jellegű kun szállás a 13. század végén, a 14. század elején alakult ki.¹²⁴

Annak, hogy a korai szállásoknak csak kevés régészeti nyomát ismerjük, az is lehet az oka, hogy kezdetben a kunok valóban főleg mozgatható felszíni építményekben, sátrakban, jurtákban, esetleg jurtakocsikban laktak.¹²⁵ Már csak azért is, mert magyarországi helyzetük ekkoriban meglehetősen bizonytalan volt. Ezeknek a szállásoknak a régészeti módszerekkel való felderítésére pedig kevés esélyünk lehet.

Földhöz rögzített jurtaként határozta meg Selmeczi László az általa Orgondaszentmiklóson felszíni, többosztatú lakóházak udvarán feltárt, 15–16. századi kerek alaprajzú épületeket. Úgy vélte, ezek az objektumok a település megszilárdulásának, a letelepedés egy fokának emlékei – azé az időszaké, amikor a szállásoknak és bennük a lakóépületeknek már állandó helyük volt, de ezek udvarán még felállították a jurtákat is, amiket nyári lakként hasznosítottak.¹²⁶ Hasonló,

ám az orgondaszentmiklósiaknál jóval korábbi, a 13. század második felére keltezhető, kerek alaprajzú, földbe mélyedő objektumok láttak napvilágot Csengele-Fecskés lelőhelyen is.¹²⁷ Lehetőséges, hogy ilyen épületek (is) jelzik a korai kun szállásokat.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a korai kun szállások régészeti emlékeit kevésbé ismerjük. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem is voltak ilyenek. Jelenlegi tudásunk szerint az látszik biztosnak, hogy a kun lakosság a 16. századra létrehozott egy speciális településtípust, az alföldi utcás falu kunsági változatát. Erre az állattartó-földművelő életmód volt jellemző, amely laza településszerkezetet, nagyméretű belső telkeket kívánt. Ez jellemzi pl. Szentkirály, Túrkeve-Móric, Perkáta-Kőhalmi dűlő, Orgondaszentmiklós, valamint Nagyturony településszerkezetét is.¹²⁸

A jász kérdés

Hazai forrásaink a jászok betelepüléséről egyáltalán nem ejtenek szót. A korábbi kutatás ennek ellenére egyértelműnek tekintette, hogy a kunokkal együtt érkeztek Magyarországra.¹²⁹ Ennek okát pedig, hogy az írásos források hallgatnak a betelepülésről, a kutatók egy része abban látja, hogy a kunok katonai segédnépe lehettek, és a kor közfelfogása velük jogilag azonosnak tekintette őket. Ennek következtében mindaddig, míg nem függetlenedtek a kunoktól, az írásos források nem is említhették őket önálló népként.¹³⁰

A kutatók másik csoportja viszont ezt az elméletet a középkori szemlélettel összeegyeztethetetlennek ítéli.¹³¹ S bár elképzelhető, hogy kezdetben a jászok kun főemberek vezetése alatt harcolhattak a királyi seregben, az teljességgel valószínűtlen, hogy tömeges jelenlétük elkerülte volna azok figyelmét, akik a kunok mellett minden

¹²⁰ PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 169.

¹²¹ PÁLÓCZI HORVÁTH 1974, 257; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a, 104–105; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 170; FODOR 2006, 25; FODOR 2013, 13; SELMECZI 1988, 183; SELMECZI 2014a, 57–58; SELMECZI 2014b, 326.

¹²² GYÖRFFY 1990, 290.

¹²³ HORVÁTH 2001, 126–152; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a, 108; SELMECZI 2014a, 65–66; SELMECZI 2014b, 326.

¹²⁴ HATHÁZI 2004, 169.

¹²⁵ PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 171.

¹²⁶ SELMECZI 2014a, 63–65; SELMECZI 2014b, 326. Az építmények jurtaként való értelmezésével azonban Pálóczi Horváth András nem ért egyet, véleménye szerint semmi sem bizonyítja a lakóházak és a kerek alaprajzú objektumok egykorúságát, illetve az utóbbiak jurta voltát. Alaprajzukat tekintve az orgondaszentmiklósi építmények gádoros bejáratú, kerek páztorkunyhókhoz hasonlíthatnak. Vö. PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a, 99; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 179.

¹²⁷ HORVÁTH 2001, 226–228; SELMECZI 2014a, 65–66; SELMECZI 2014b, 326; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a, 99; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 179.

¹²⁸ PÁLÓCZI HORVÁTH 2014a, 103; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 177.

¹²⁹ LANGÓ 2006, 83, 90. Korábbi irodalommal. TÓTH 2013b, 3; TÖRÖCSIK 2014a, 45.

¹³⁰ SELMECZI 2005a, 47. Korábbi irodalommal. Ennek a véleménynek azonban ellentmond Selmeczi László néhány további megállapítása, miszerint önelnevezésük alapján a kezdetektől jászoknak említik a források őket, tekintet nélkül arra, hogy szórványként vagy nagy tömegben éltek egy területen, illetve, hogy a négyszállási jász leletanyag világosan megkülönböztethető a 13. századi Magyarország más népeinek, a kunoknak és a magyaroknak a hagyatékától. Vö. SELMECZI 2005a, 70; SELMECZI 2007, 103; SELMECZI 2014a, 68.

¹³¹ PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 194–195.

más, a magyar hadban harcoló nép nevét felsorolták.¹³²

Mindez erősen megkérdőjelezi a jászok 13. század közepi magyarországi betelepülését. Valószínűbbnek látszik, hogy a 13. század végén a kunoktól függetlenül Moldvából, Havasalföldről, esetleg az Al-Duna bulgáriai oldaláról nem egy tömegben, hanem fokozatosan költöztek be a Kárpát-medencébe. Ez a folyamat hasonlatos lehetett a románok Erdélybe vagy a korábbi időkben a besenyők Magyarországra való beszállásához.¹³³ És talán ez lehetett az oka annak is, hogy forrásaink hallgatnak a jász „honfoglalásról”.

Közismert, hogy a jász népnév először 1318-ban jelent meg egy oklevélben. Károly Róbert egy 1323-ban kelt kiváltságlevele pedig azt bizonyítja, hogy ebben az időben már nagy számban megtelepedtek hazánkban.¹³⁴ A kutatók egyetértenek abban, hogy ez az oklevél a Magyarországra költözött jászok társadalmán belül lejátszódó feudalizálódás dokumentuma. Annak a folyamatnak a lenyomata, amelynek során a jászság egy rétege megpróbálta saját népe fölött megszerezni a hatalmat, és ezáltal a magyar nemesség soraiba is bekerülni.¹³⁵

Mivel ezt az oklevelet a Jászberényi Levéltárban őrizték, a kutatás általánosságban feltételezte, hogy a későbbi Jászságban élő jászokra vonatkozott. Maga az oklevél azonban nem jelöli meg a kiváltságban részesített személyek lakóhelyét. Ez a jászokkal kapcsolatos következő vitás kérdés. A történészek ugyanis úgy vélik, a jászok Jászságban történt letelepedésére a 14. század közepe előtt semmiféle adattal nem rendelkezünk. Ezt eleve lehetetlenné tették az Árpád-korban kialakult, de még a 14. század első felében is fennálló birtokviszonyok, vagyis az a minden kétségen felül álló tény, hogy a későbbi jász települések ekkor még világi és egyházi magánbirtokok voltak. A király tehát nem telepíthette oda a jászokat azelőtt, hogy megszerezte volna magának ezeket a területeket. Az első oklevél, ami a Jászságban lakó jászokat említi, 1366-ban kelt. Valószínűsíthető, hogy ebben az időben került sor a jászok tömeges ideköltözésére is.¹³⁶ Korai településeiket tehát nem itt kell keresnünk, hanem Észtergom és Pilis megye határvidékén, ahol először jelöltek

meg hely szerint jász falut a források, és ami még a 15. század elején is a jászok legjelentősebb települési területe volt – illetve esetleg Temes és az Al-Duna vidékén.¹³⁷

A jászok Magyarországra költözését, a Jászság benépesülését elsősorban a saját ásatási eredményei alapján Selmeczi László másként látja. A jászok régészeti hagyatékának kutatása nagyjából a kunokéval egy időben vette kezdetét, azonban azokénál kevesebb lelőhelyről van adatunk. Szisztematikus feltárás mindössze négy lelőhelyen folyt, ebből négyben temetőrészleteket, egyben pedig településobjektumokat is sikerült feltárni. Terepbejárással azonosították továbbá a Kesztölc és Piliscsaba határában oklevéllel említett jász települést is.¹³⁸ Elsősorban a két legnagyobb feltárt temetőrészletük (Négyszállás I-II.) elemzése alapján Selmeczi megállapította, hogy azok a 13. század közepén indultak, és minden kétséget kizáróan a jász etnikumhoz kapcsolhatók. Ezáltal bizonyítottnak vélte, hogy a jászok a kunokkal együtt érkeztek Magyarországra, és már a 13. században a Jászságban éltek.¹³⁹

Selmeczi kutatásaira alapozva a jászok 13. századi beköltözése és a Jászság korai betelepítése mellett érvelt Langó Péter is.¹⁴⁰ A Jászság korai benépesülésére vonatkozó érveket Pálóczi Horváth András is elfogadta.¹⁴¹ A történészek azonban továbbra is vitatják ezeknek az elképzeléseknek a helyességét.¹⁴²

Anélkül, hogy a jász kérdés valamennyi aspektusát érinteném, az alábbiakban a keltezés és az etnikumhoz kötés problematikájához szeretnék hozzászólni. A négyszállási I. temető korai megnyitása melletti bizonyítéknak tekintette Selmeczi László az 52. és 78. sírban talált, általa fekvő nyolcas alakúnak nevezett bronzcsatokat, melyek legközelebbi párhuzamaként a hejőkeresztúri és a tiszafüred-morotvaparti példányokat említette. Szerinte ezek a darabok a 12–13. századra jellemzőek, következésképpen a négyszállási temető említett két sírja is nagy biztonsággal a 13. századra keltezhető.¹⁴³ A csattípus kialakulási helyeként Selmeczi a kun birodalom legnyugatibb területeit, illetve a Kubán és az Észak-Kaukázus vidékét jelölte meg.¹⁴⁴

A szóban forgó kettős csatok azonban időben és térben igen tág határok közé tehetők. A római

¹³² GYÖRFFY 1990, 314; KRISTÓ 2003c, 235; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 196.

¹³³ GYÖRFFY 1990, 275, 314–315; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 199.

¹³⁴ GYÖRFFY 1990, 312.

¹³⁵ GYÖRFFY 1990, 312; LANGÓ 2001a, 333; SELMECZI 2005a, 78–79; PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 198.

¹³⁶ GYÖRFFY 1990, 313, 12. jegyzet; KRISTÓ 2003c, 237; TÓTH 2008, 20–21; TÓTH 2013b, 29.

¹³⁷ GYÖRFFY 1990, 312, 315; KRISTÓ 2003c, 237; TÓTH 2013c, 39.

¹³⁸ MRT XIII/2 147–148.

¹³⁹ Legutóbbi összefoglalása: SELMECZI 2014a, 67–68. Bőséges korábbi irodalommal.

¹⁴⁰ LANGÓ 2001b, 163–169; LANGÓ 2001c, 126; LANGÓ 2006, 83–90.

¹⁴¹ PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 199.

¹⁴² Pl. TÓTH 2013a, 116; TÓTH 2013b, 29; TÖRÖCSIK 2014a, 48.

¹⁴³ SELMECZI 2012, 31–32.

¹⁴⁴ SELMECZI 1992, 90, 94.

kortól a 15. századig Európa számos területén előfordulnak, funkciójuk is többféle lehet, övcsatként, lószerszám részeként, fegyverfüggesztő szíjon egyaránt használták őket. A hejőkeresztúri és tiszafüredi darabokat a 11. század második felére, legfeljebb a 12. század elejére lehet keltezni.¹⁴⁵ A hozzájuk mindenben(?) hasonló négyszállási csatok tehát semmiképpen sem bizonyíthatják a temető 13. századi megnyitását.¹⁴⁶

A négyszállási temetőből előkerültek továbbá e típus nagyobb méretű, vasból készült példányai is,¹⁴⁷ melyekhez hasonló darabok Perkátán és több más késő középkori temetőben is napvilágot láttak. Korukat a 14. század végére, a 15. századra tehetjük, elterjedésükben pedig sokkal inkább európai, mint jász kulturális hatást láthatunk.¹⁴⁸

Sajátos jász szokásként értelmezte Selmeczi László a sírgödörök tűzzel való megtisztítását, amelynek nyoma lehet a sírokban lelt faszénréteg.¹⁴⁹ A jelenség magyarázatával kapcsolatban azonban óvatosságra intett Hatházi Gábor. Megállapította, hogy a sírban való tüzelés pogány kun és keresztény magyar közegben is megtalálható, és még a 17. századból is adatolható. Semmiképpen sem tekinthető tehát a jászok a kaukázusi Alániából magukkal hozott sajátos szokásának.¹⁵⁰ Hasonló a helyzet azzal az elképzeléssel is mely szerint a rokonok egy helyre temetkeztek. Selmeczi ugyanis a négyszállási I. temetőben található kettős sírokat és a szándékos utántemetkezéseket szintén jász szokásnak tartja.¹⁵¹ Szándékolt utántemetkezésre azonban, amelyben a család, a rokonok együvé tartozásának kifejezését láthatjuk, ugyancsak számos, a jászokhoz nem kapcsolható középkori temetőnk-ből van példa,¹⁵² tehát szintén nem lehet etnikumjelző. Ahogyan nem tekinthetjük speciális, csak a jászokra, az ő bizánci gyökerű kereszténységükre jellemző szokásnak azt sem, hogy a halott feje alá követ tesznek.¹⁵³ Hasonló jelenséget

ugyanis a 10. századtól megfigyelhetünk soros és templom körüli temetőkben egyaránt.¹⁵⁴

Kronológiai és etnikai problémát vet fel a négyszállási I. temetőben lelt két ereklyetartó kereszt és a több sírban is megfigyelt, speciálisnak vélt kartartás. Ez utóbbit a bizánci kereszténység jeleként értelmezte Selmeczi László, s minthogy a temetőt magát a 13. század közepétől keltezte, egyértelműen a jászok bizánci eredetű kereszténységével kapcsolta össze.¹⁵⁵ Az „átlagosnak”, „pogánynak” tekinthető, a test mellett nyújtva elhelyezkedőtől eltérő kartartásokat – a 10–11. századi temetőkben vizsgálva – elsőként Szabó J. Győző vélte a bizánci kereszténység ismertetőjének.¹⁵⁶ Elmélete számos vitát váltott ki, s bár van, aki ma is mellette érvel,¹⁵⁷ a kutatók nagy többsége nem fogadta el.¹⁵⁸ Európa-szerte általánosnak tekinthető azonban az a tendencia, hogy míg a korai időkre a test mellett nyújtva elhelyezett karok, addig a későbbiekre a kisebb-nagyobb mértékben behajlítottak a jellemzők.¹⁵⁹ Bizonyos mértékig tehát korra igen, de felekezetre és ezáltal etnikumra egyáltalán nem utalhatnak az említett kartartások.¹⁶⁰

Hasonló a helyzet a temetőből előkerült ereklyetartó mellkeresztekkel is. A 236. sírban egy Selmeczi László által bizánci ereklyetartó kereszt előlapjának meghatározott tárgy látott napvilágot, melyet a bizánci kereszténység tárgyi bizonyítékának tekintett.¹⁶¹ A tárgy maga azonban egy a hazai szakirodalomban szentföldi típusúnak nevezett ereklyetartó kereszt hátoldala.¹⁶²

¹⁴⁵ Részletesen: WOLF 1999, 168. Sajnálatos, hogy Selmeczi László ezt a munkámat nem ismeri. Valószínűleg ezért tartja a csat keltezését tévesnek. Vö. SELMECZI 2016, 51, 63. jegyzet.

¹⁴⁶ A csatokat Kaukázus vidéki típusokként említi: PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 206.

¹⁴⁷ SELMECZI 1992, 90, II. tábla 6, III. tábla 32, IV. tábla 12, XI. tábla 46.

¹⁴⁸ HATHÁZI 2004, 108. További irodalommal.

¹⁴⁹ SELMECZI 1996, 85; SELMECZI 2005a, 146; SELMECZI 2012, 62–63; SELMECZI 2013, 19.

¹⁵⁰ HATHÁZI 2004, 126–127. További bőséges irodalommal.

¹⁵¹ SELMECZI 1992, 78; SELMECZI 2012, 63–65; SELMECZI 2013, 20; SELMECZI 2014a, 69.

¹⁵² RITOÓK 2005, 174–175; LOVAG 2014, 79; KOVÁCS 2015, 21.

¹⁵³ SELMECZI 2014a, 69.

¹⁵⁴ KOVÁCS 1998, 39. Az első közleményben azonban még az szerepel, hogy egy gyermek sír körül találtak néhány követ. Vö. SELMECZI 1992, 84. Téglá- vagy kőkeretes sírok azonban szintén nem ritkák Árpád- és késő középkori temetőinkben. Az ilyen temetkezéseket sem nem, sem életkor, sem etnikum szerint nem lehet külön csoportokra bontani. Vö. KOVÁCS 1998, 39–42; PAP 2002, 190; TEREI 2010, 84.

¹⁵⁵ SELMECZI 1992, 83; SELMECZI 1996, 85; SELMECZI 2005a, 142.

¹⁵⁶ SZABÓ 1983, 83–97. Korábbi irodalommal.

¹⁵⁷ RÉVÉSZ 2007, 141–150.

¹⁵⁸ TAKÁCS 2005, 85–101. Bőséges további irodalommal. LANGÓ 2016.

¹⁵⁹ RITOÓK 2007, 262–263; RITOÓK 2010, 486.

¹⁶⁰ Selmeczi László 2012-es munkájából ez az érv már kimaradt. Korábbi cikkei alapján azonban a szakirodalomban változatlanul szerepel. Vö. PÁLÓCZI HORVÁTH 2014b, 203.

¹⁶¹ SELMECZI 1992, 93; SELMECZI 2005a, 14; SELMECZI 2012, 74; SELMECZI 2014a, 69.

¹⁶² Selmeczi László az ereklyetartó előlapjának vélte az előkerült darabot, rajta a felemelt kézzel áldást osztó Krisztussal. Vö. SELMECZI 1992, 50; SELMECZI 2005a, 145; SELMECZI 2012, 74–75; SELMECZI 2016, 51. Amennyire azonban a közölt ábrák alapján ezt megállapíthattam, az előkerült példány egy szentföldi típusú ereklyetartó kereszt hátlapja. Éppen a kereszt típus rendkívül hagyományörző ábrázolásmódjából tudhatjuk ezt, azaz hogy az előlapon mindig a megfeszített Krisztust ábrázolták, míg a hátlapon az orans pózban álló Istenanyát az

A típus ikonográfiája a Szentföldön alakult ki a 6–7. században, és évszázadokon keresztül változatlan formában ott is gyártották,¹⁶³ bár az újabb kutatás kimutatta, hogy több helyen is készültek másolatai.¹⁶⁴ Éppen azért, mert e típus ábrázolásmódja rendkívül hagyományörző, az egyes darabok szűkebb időhatárok közötti keletkezése szinte lehetetlen.¹⁶⁵ A típus példányai 10–11. századi soros és templom körüli temetőinkben egyaránt megtalálhatók, jelenlegi tudásunk szerint azonban a legutolsó darabok is földre kerültek a 12. század előtt.¹⁶⁶ Legújabb munkájában ugyan már a 12. századra keletkezte Selmeczi László a tárgyat, de Töröcsik István felvetésére hivatkozva – miszerint a kereszt akár egy évszázaddal a készítése után is a földre kerülhetett – változatlanul úgy véli, a 13. században egy jász személlyel temették el.¹⁶⁷

Arról pedig, hogy a kereszt jelent-e egyáltalán kereszténységet, illetve hogy kizárólag keleti kereszténységet jelölt volna, szintén vita folyik.¹⁶⁸

A kereszt származása, keletkezése, felekezethez és etnikumhoz kötése tehát egyaránt bizonytalan, és mint ilyen nem alkalmas a Jászság korai betelepülésének bizonyítására.¹⁶⁹

A 161. sírban lelt ereklyetartó kereszt kijevei típusú. Selmeczi László ezt a 12. század második felére, a 13. század elejére keletkezte. Evidensnek látta, hogy a beköltöző jászok hozták magukkal, és mint kereszténysége bizonyosságát temették el a halottal.¹⁷⁰ E típus példányait azonban a 10–11. század fordulóján kezdték el gyártani a bizánci hatás alatt álló kijevei vagy ezek hagyományait követő, egyéb területeken létesült műhelyek. Elterjedésük nem korlátozódik a Kijevei Rusz vagy a Balkán területére. A hazai emléanyagban a 11. századtól a 14. századig megtalálhatók.¹⁷¹ S bár ábrázolásmódjuk kevésbé állandó, mint a szentföldi típusúaké, a négyszállási példány

négy évszázadon belüli szűkebb keletkezése, illetve a jászokkal való kapcsolata mindenképpen bizonyításra szorul.

Végezetül néhány szó a négyszállási I. temetőben napvilágot látott templomról. A nyolcszög öt oldalával záródó szentélyű, támpillér nélküli, egyhajós templomot tárt itt fel Selmeczi László. A templomot egy korábbi temető sírjaira építették rá, az alapozás több sírt is metszett, a sírok és a templom tájolása eltért egymástól. A templom építési idejére mutató datáló leletek azonban nem kerültek elő sem az alapozási árokból, sem azokból a sírokból, amelyeket vágtak a falai. Az alaprajz és a történelmi tények alapján az ásató arra megállapításra jutott, hogy az építés összefügg a jászokat végérvényesen megtérítő ferences renddel, annak építési gyakorlatát követi, és a 15. század közepére tehető. A Jászságban ekkor egy valóságos építési hullám indult meg, a négyszállási templom ennek a részeként készült.¹⁷²

A nyolcszög öt oldalával záródó, poligonális szentélyű, támpillér nélküli, egyhajós templomtípus kialakulásával és keletkezésével meglehetősen sokat foglalkozott a kutatás. A kutatók egyetértésre jutottak abban, hogy ez az alaprajzi elrendezés késő román, kora gótikus templomforma, amely a 13. század során, jobbra a tatárjárás után terjedt el a falusi templomépítészetben.¹⁷³ A támpillérek nélküli poligonális szentélyű templomokat a jól datálható párhuzamok alapján korábbiak tekinthetjük, mint az ugyanilyen elrendezésű, de támpilléres típust. Ez utóbbiak falusi környezetben a 14. században jelenhettek meg, de tömeges elterjedésük a 15–16. századra tehető.¹⁷⁴ Ezt látszik bizonyítani a négyszállási templom analógiáiként említett többi, 15. században épült jászsági templom is, amelyek kivétel nélkül a támpilléres típusba tartoznak.¹⁷⁵ A négyszállási, támpillér nélküli poligonális szentélyzáródású templom azonban ezeknél jóval, esetleg kétszáz évvel is korábban épülhetett.¹⁷⁶ Erre mutat az a

apostolokkal vagy szentekkel. Vö. LOVAG 1979, 8. A kereszt tanulmányozása után e tényre egymástól teljesen függetlenül Langó Péterrel egyszerre mutattunk rá. Vö. LANGÓ 2016, 71, 23. jegyzet.

¹⁶³ LOVAG 1979, 8; SZATMÁRI 1995, 248.

¹⁶⁴ LANGÓ 2016. További bőséges irodalommal.

¹⁶⁵ LOVAG 1979, 8; SZATMÁRI 1995, 248.

¹⁶⁶ SZATMÁRI 1995, 219; PROHÁSZKA 2013, 199. Korábbi irodalommal. LANGÓ 2016, 26. jegyzet. További bőséges szakirodalommal.

¹⁶⁷ SELMECZI 2016, 51, 67. jegyzet.

¹⁶⁸ KISS 2000, 74; ISTVÁNOVITS 2003, 452; LANGÓ–TÜRK 2004, 397–398. További bőséges irodalommal. LANGÓ 2010, 453; RÉVÉSZ 2010, 193; PROHÁSZKA 2013, 201; LANGÓ 2016, 29. j.

¹⁶⁹ A kereszt 13. századi keletkezését Töröcsik István is kétségbe vonta, mivel az törött, utólag vaspánttal javított. Vö. TÖRÖCSIK 2014a, 47.

¹⁷⁰ SELMECZI 1992, 93; SELMECZI 2005a, 145; SELMECZI 2012, 74–75.

¹⁷¹ LOVAG 1979, 9; SZATMÁRI 1995, 219; LANGÓ 2016, 31–37. jegyzet.

¹⁷² SELMECZI 1992, 13–15; SELMECZI 2005a, 158, 163; SELMECZI 2012, 22–24; SELMECZI 2016, 48.

¹⁷³ WOLF–HORVÁTH 2010, 132–136. További bőséges irodalommal.

¹⁷⁴ HORVÁTH 1974–75/1, 360–361; HORVÁTH 2000, 132.

¹⁷⁵ SELMECZI 2005a, 155–157; SELMECZI 2012, 104, 112, 153–154.

¹⁷⁶ Selmeczi László megalapozatlannak tartja és elutasítja Töröcsik István véleményét, miszerint a négyszállási I. templom a 14. században épült volna. Marosi Ernő megállapítását idézi arra vonatkozólag, hogy a falusi templomépítészetben a gótikus stílus a 15. században terjedt el. Vö. SELMECZI 2016, 50, 58–60. j. Sajnos azonban Selmeczi László figyelmét is elkerülte, hogy a támpillér nélküli és a támpilléres, poligonális szentélyzáródású templomokat nem keletkezhetjük azonos időszakra.

tény is, hogy e templom körül a temetkezések a 15. században megszűntek.¹⁷⁷

Emellett közismert tény, hogy a kolduló rendek, így a ferencesek is városokban, mezővárosokban, nem pedig falvakban telepedtek le. Templomaik közös jellemzője az egyszerűség, a nagy befogadóképességű, teremszerű, gyakran többhajós templomtér és a hosszan kinyúló szentély.¹⁷⁸ Mindez igazán nem mondható el a 6,5 méteres hajójú négyszállási templomról.¹⁷⁹ A hajóhoz képest viszonylag hosszú, 4,5 méteres szentélye feltehetőleg nem a ferences építészettel, hanem a gótika térhódításával lehet összefüggésben, amelynek poligonális záródását is köszönhette. Úgy vélem, igen kevésbé valószínű, hogy a ferencesek a 15. században egy faluban a már meglévő plébániatemplom mellé egy új, az előzőeknél kisebb saját templomot¹⁸⁰ építettek volna az általuk megtérített népesség számára, mégpedig anélkül, hogy ott maguknak lakóhelyet biztosítottak volna. Kolostornak ugyanis nincs nyoma a területen. A temetkezések viszont, amint erről már volt szó, a 15. században megszűntek e templom mellett. Selmeczi László ezt azzal indokolta, hogy a szerzetesi templomoktól a pápa elvette a temetés jogát.¹⁸¹ Mi értelme lett volna akkor annak, hogy a ferencesek önálló templomot építsenek, különösen úgy, hogy a temetés jogáról már hosszú ideje vita folyt. Ez indokolta volna, hogy egy frissen felépült templomot elhagyjanak, és máshová kezdjenek temetkezni a hívek? Mi lehetett akkor e templom funkciója, és meddig állhatott még fenn?¹⁸² Hogyan viszonyulhatott ez a templom a közvetlen közelében, Jászberényben 1472-ben felszentelt ferences templomhoz és kolostorhoz?¹⁸³

Ezek alapján viszont erősen kétséges, hogy a négyszállási I. temetőben napvilágot látott templom építési idejét a 15. századra tehetjük-e, továbbá hogy a ferencesek jásztérítő tevékenységével, illetve a jászokkal hozhatjuk-e kapcsolatba.

A négyszállási II. temetőben két templomot sikerült feltárni, melyek közül Selmeczi László a fiatalabb, nagyobb méretűnek az építését a 13. század második felére keltezte.¹⁸⁴ A körülötte előkerült, 13. századra datálható sírokat pedig egyértelműen a jászokhoz kapcsolta, mivel az I. temető alapján a jászok „bizonyíthatóan a 13. század közepétől ott éltek Négyszálláson, továbbá azért, mert az I. sz. temetőben található anyagi kultúra egy hagyományait őrző, zárt populációra utal; a II. temető XIV., részben XV. századi rétege pedig olyan leleteket tartalmaz, amelyek a négyszállási I. számú temető hasonló korú rétegeből is előkerültek.”¹⁸⁵ Vagyis a II. számú temető jász voltát szerinte az I. számú igazolja. Az I. számúval kapcsolatban felmerülő kétségek, kérdések azonban mindkét esetben megkérdőjelezzik a temető egészének etnikai hovatartozását.

Nem kétlem, hogy a négyszállási temetőben jászok is nyugodtak. Kérdés azonban, hogy mikortól. Selmeczi László úgy vélte: „Az a tény, hogy a történeti adatok alapján Négyszállás fennállásának egész folyamán nagy bizonyossággal jász lakosságú település volt, azt jelentette számunkra, hogy az előkerülő leletanyag és a megfigyelhető jelenségek, szokások, függetlenül azok jellegétől, függetlenül attól, hogy elkülönülnek-e az egyéb, hasonló korú magyarországi leletektől vagy nem, együttesen és külön-külön a magyarországi jászok kulturális hagyatékának tekintendők.”¹⁸⁶ Úgy vélem azonban, hogy nem ez a legmegfelelőbb kiindulási pont a négyszállási temetők elemzéséhez. A fentebbiekre való tekintettel talán nem lenne haszontalan megvizsgálni annak a lehetőségét, hogy a jászok itt is, mint oly sok más helyen, a mai település határában egykor létező egy vagy több Árpád-kori falu maradványaira települtek rá. Azaz a négyszállási I. temető nem egy, hanem legalább kettő, de még inkább három lelőhely, egy soros és egy templom körüli Árpád-kori,¹⁸⁷ valamint egy jász temető; a II. temető viszont egy Árpád-kori templom körüli és egy jász temető lehet.¹⁸⁸ Ezek esetleg csak helyileg azonosak, nincs közöttük feltétlenül összefüggés.

¹⁷⁷ SELMECZI 1992, 15; SELMECZI 2005a, 163; SELMECZI 2012, 24; SELMECZI 2016, 48.

¹⁷⁸ ENTZ 1994, 23; MAROSI 1994, 50; LASZLOVSZKY–ROMHÁNYI 2003, 374–376.

¹⁷⁹ SELMECZI 1992, 14, 60. jegyzet.

¹⁸⁰ SELMECZI 2005b, 567, 4. jegyzet.

¹⁸¹ SELMECZI 2005a, 163; SELMECZI 2012, 24.

¹⁸² Töröcsik István annak a véleményének adott hangot, hogy a négyszállási I. temető sírjai nem koraiak, leleteik arra mutatnak, hogy a templom pedig abban az időben, amikor Négyszállás az írásos forrásokban is feltűnt, a 14. század végén épülhetett. Vö. TÖRÖCSIK 2014a, 48. Ez utóbbi megállapításával azonban a fentebb mondottak értelmében nem értek egyet.

¹⁸³ TÖRÖCSIK 2014b, 76.

¹⁸⁴ SELMECZI 2005a, 567.

¹⁸⁵ SELMECZI 2005b, 573.

¹⁸⁶ SELMECZI 1992, 13, 52. j; SELMECZI 2005b, 566; SELMECZI 2012, 29.

¹⁸⁷ Ez korántsem lenne egyedi, sőt különösebben ritka eset sem. Vö. KOVÁCS 2013, 239–241, 254–257.

¹⁸⁸ Erre a kunokkal kapcsolatban már ugyancsak van példa. Maga Selmeczi László is idesorolta a karcag-orgondaszentmiklósi és a karcag-asszonyszállási temetőt. Vö. SELMECZI 2006, 255; SELMECZI 2014b, 323–324; SELMECZI 2011, 251. Ezenkívül Csengele: HORVÁTH 2001, 60–76; Perkáta-Kóhalmi dűlő: HATHÁZI 2004, 75–128; Perkáta-Nyúli dűlő: HATHÁZI–KOVÁCS 2014, 255–257.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a magyarországi jászok régészeti kutatásában eddig elért eredmények számos kérdést vetnek fel. Jelenleg még nem alkalmasak arra, hogy a jászok 13. század közepi betelepülését, illetve a Jászság korai benépesítését bizonyítsák. A régészeti adatok alapján pillanatnyilag a tatárjárás és a jászok betelepülése közötti, korábban biztosnak vélt szoros kapcsolat sem igazolható.

Tatárjárás és várépítészet

Noha már a 19. század végének több kutatója is megállapította, hogy a tatárjárás előtt is lehettek kővárak Magyarországon,¹⁸⁹ a tatárjárás és a várépítészet fogalma elválaszthatatlanul összefonódott tudományos közvéleményünkben. A közelmúltig axiómának számított, hogy várakat – s ezen kizárólag kővárat értettek – csak a tatárjárás után kezdtek építeni. A várkutatók jó része minden indoklás nélkül *terminus post quem*ként kezelte a tatárjárást.¹⁹⁰ Az elmúlt három évtized történeti, régészeti kutatásai azonban nemcsak ennek az elképzelésnek a téves voltát bizonyították be, hanem ráirányították a figyelmet az Árpád-kor további két, korábban ismeretlen vártípusára: a jobb híján kisvárnak¹⁹¹ és ispáni váraknak¹⁹² nevezett objektumokra is. Ezek közül elsőként, Györffy György felvetése alapján az ispáni, fa-föld szerkezetű sáncvárak régészeti kutatása indult meg.

Az ispáni várak elavulásának idejét, szerepük elvesztésének okait elsőként szintén Györffy György vizsgálta.¹⁹³ Úgy vélte, hogy ezek a várak a tatárjáráskor elveszítették jelentőségüket;

korszerűtlenségüket éppen ez bizonyította be. Ezzel a fentebb említetthez hasonló axiómát teremtett, és lényegben meg is erősítette azt. Anélkül ugyanis, hogy a két vártípus védelmi jellegét vagy akár a tatárok harcmódját vizsgálta volna, azt sugallta, hogy az „igazinak”, „klasszikusnak” nevezett kővárak a tatárjárás után egy csapásra felváltották az elavult, korszerűtlen ispáni várakat. S bár az elmúlt harminc évben sok bírálat érte Györffy ispáni várakkal kapcsolatos teóriáit, ebben a kérdésben mindenki egyetértett vele. Az ispáni várak tatárjáráskori pusztulása olyan bővebb bizonyítást nem kívánó tétel lett, mint az előző, vagyis, hogy várak csak a tatárjárás után épültek. Az alábbiakban tatárjárás és várépítészet kapcsolatát ebből a szempontból próbálom megvilágítani.¹⁹⁴

Elsőként Bóna Istvánt említem, aki a legharcosabban képviselte ezt az elképzelést, és akinek a megállapításait számos kutató átvette anélkül, hogy az éppen szóban forgó várról mélyebb ismeretekkel rendelkezett volna. Bóna István ugyanis egyenesen annak a véleményének adott hangot, hogy csak azok az ispáni várak éltek túl a mongol inváziót, amelyeknek sáncát kőfallal erősítették és magasították meg.¹⁹⁵ Szerinte nem kétséges, hogy pl. Abaújvár vára is ennek következtében tudott ellenállni a tatárok ostromának. Ezzel szemben pl. Borsod vára, mivel a sáncok tetejére épített kőfalaknak nincs nyoma, biztosan elpusztult.¹⁹⁶ Csakhogy semmiféle konkrét adatunk nincs, amely azt bizonyítaná, hogy a tatárok valóban megostromolták Abaújvárat vagy Borsodot. A sáncokon és a várbelsőkből is folytatott régészeti ásatások egyik helyen sem hoztak felszínre olyan pusztulási réteget, amelyet a tatárjárással lehetne kapcsolatba hozni. Ezen felül ebben a véleményben kimondatlanul ugyan, de az is benne van, hogy ezek a várak valóban „földvárak” voltak, vagyis lejtős, földdel borított oldaluk az ostromlóknak nem jelentett akadályt, csak a földhányásra emelt meredek kőfalak állíthatták meg őket. Az ispáni várak földvárként való értelmezése ellen viszont éppen Bóna tiltakozott lehangosabban.¹⁹⁷

Bónának az Abaújvárral kapcsolatos vélekedése mögött feltehetőleg az áll, hogy a vár neve abban az 1242. február 2-án kelt levélben szerepel, amelyet a magyar előkelők a pápához intéztek.¹⁹⁸ Ebben felsorolták azokat a magyarországi

¹⁸⁹ Idézi: CSORBA 1974, 301, 57. jegyzet.

¹⁹⁰ FELD 1990, 9.

¹⁹¹ E várakkal kapcsolatos terminológiai problémákról újabban: FELD 2010, 500–503; FELD 2015, 333–381. Funkciójukat, építetőiket is kifejező, jobb elnevezésükre német-osztrák analógiák alapján Szörényi Gábor András tett javaslatot. Vö. SZÖRÉNYI 2011, 63. Ezt azonban Feld István elutasította, vö. FELD 2014, 179, ő e várak legjellegzetesebb formái alapján korábban a lakótorony, újabban pedig a toronyvár elnevezést látta megfelelőnek. Vö. FELD 1991, 212; MIKLÓS 2007, 432; FELD 2014, 376. Mint látszik, e vártípus elnevezésében a mai napig nem született konszenzus, ezért használok magam is a szakirodalomban meggyökeresedett „kisvár” elnevezést, noha tisztában vagyok ennek problematikus voltával.

¹⁹² Erre a vártípusra több kutató is a „sáncvár” elnevezést javasolta. Vö. FELD 2010, 469; SZÖRÉNYI 2011, 62. Ez az elnevezés azonban – legalábbis egyelőre – még szintén nem honosodott meg a hazai szaknyelvben, ezért a félreértések elkerülése végett én magam a szakirodalomban általánosan szereplő „ispáni várak” megjelölést használok.

¹⁹³ GYÖRFFY 1977, 200, skk.

¹⁹⁴ A témával már egy korábbi munkámban is foglalkoztam. Vö. WOLF 2011.

¹⁹⁵ BÓNA 1998, 39, 42.

¹⁹⁶ BÓNA 1998, 39.

¹⁹⁷ BÓNA 1995, 20–21; BÓNA 1998, 23–24.

¹⁹⁸ KATONA 1981, 311–313.

várat, amelyek a tatárokkal szembeni ellen-támadás kiinduló pontjai lehetnek. A Dunán innen mindössze hét várat említenek név szerint, ezek között szerepel Abaújvár is. A levélből tehát valóban az tűnik ki, hogy Abaújvár ebben az időben Északkelet-Magyarország legerősebb vára volt, az viszont nem, hogy ténylegesen meg is ostromolták volna. Ráadásul a sánc tetején álló kőfal építési idejére semmiféle datáló értékű lelet nem került elő. Éppen Györffy elméletére alapozva csak feltételezték, hogy a 13. század közepén keletkezhetett.¹⁹⁹ A kőfal építési idejével kapcsolatban azonban sokkal valószínűbb egy 14. század végi, 15. század eleji időpont. Abaújvárat ugyanis 1394-ben szerezte meg Perényi Péter,²⁰⁰ majd 1399-ben várépítési engedélyt nyert ezen a helyen.²⁰¹ Az engedélyt a király 1405-ben megismételte.²⁰² Könnyen lehetséges, hogy ekkor keletkezett a kőfal. Annál is inkább, mivel az újabb ásatások azt bizonyítják, a Perényi család berendezkedett Abaújváron, és megkezdte itt rezidenciája kiépítését is.²⁰³

Borsodnak a tatárjárás során játszott szerepével kapcsolatban azonban még ennyi írásos adattal sem rendelkezünk, s mint már említettem, régészeti leletek sem kapcsolhatók ehhez az időszakhoz.

Az ispáni várak közül Abaújváron kívül csak Sopronban figyeltek meg a sáncok tetején kőfalat, ez viszont feltehetőleg inkább már az Árpád-kori központ helyén kialakuló középkori várossal függhet össze,²⁰⁴ vagyis Sopron egyik városfalrészlete lehetett.²⁰⁵

Kevésbé valószínű tehát, hogy az ispáni várak korszerűsége a sáncokra emelt kőfalaktól függött volna.²⁰⁶ Sőt, írásos forrásaink egyenesen azt bizonyítják, hogy ispánsági váraink és hadinépeik a tatárjárás idején derekasan helytálltak. Az 1242-ben kelt levél által említett erődítések túlnyomó többsége a régi típusú ispánsági várak közé tartozik, és csak nagyon kevés közöttük az új típusú magánvár.²⁰⁷ A helyi védelem centrumai tehát egyben a várszervezet centrumai is voltak. A vár-

szervezet nemcsak a központjául szolgáló várak miatt, hanem társadalmi és főként katonai szervezettsége miatt volt alkalmas a helyi ellenállási góccok kialakítására. Így vélték ezt a kortársak is.²⁰⁸ Több írásos forrásunk meg is nevezi a tatárjárás kor hadakozó várnépeket, várakat. Így például a bolondóci vár Sőreg (Gömör megye) falubeli várjobbágyai megerősítették birtokukon a Dámoskő nevű hegyet, és ott sok környékbelit megvédték a tatárjárás alatt.²⁰⁹ Komárom várát 1241-ben sikerült a tatároktól megvédeni.²¹⁰ Egy 1259-ből származó oklevél pedig kifejezetten olyan várjobbágyokról tesz említést, akik a tatárjárás alatt egy-egy vár védelmében tüntették ki magukat.²¹¹ A tatárjárás során elszenvedett katonai vereség nem magyarázható a királyi várszervezet katonai teljesítőképességének feltételezett nagyarányú csökkenésével. Éppen ellenkezőleg, a helyi ellenállásról szóló híradások a várszervezet intézményét működőképesnek mutatják. A királyi várszervezet,²¹² és tegyük hozzá, az ispáni várak nagy része sem semmisült meg a tatárjárás során.²¹³

A témával foglalkozó kutatás egyértelműen megállapította, a királyi megye katonai szervezetének bomlása a tatárjárásig még nem haladt annyira előre, hogy a megyék által kiállított fegyveres erők túlsúlyuknál fogva ne játszottak volna szerepet az ország egész haderején belül.²¹⁴ Joggal feltételezhető tehát, hogy a várjobbágyok egy része azért nem vett részt a muhi csatában, mert a várnagy vezetése alatt hátrahagyták őket az ispáni várak védelmére.²¹⁵

A várszervezet élő voltát bizonyítják a 13. század második felének hadtörténeti eseményei is. A királyi várszervezet hadakozóit ott találjuk a korszak számos hadjáratának résztvevői között. Különösen az 1273. évi katonai események tanulságosak. Több mint fél tucat vár jobbágyairól van adatunk, többek között a borsodiakról is, akik hadakoztak a király seregében.²¹⁶ Adataink meszeszemenően bizonyítják, hogy a királyi várszervezet katonái még a 13. század utolsó harmadában

¹⁹⁹ GÁDOR–NOVÁKI 1980, 74.

²⁰⁰ NAGY–TASNÁDI NAGY 1878–1920, I. 3403.

²⁰¹ MÁLYUSZ 1951–58, I. 6111.

²⁰² CSÁNKI 1890–1913, I. 197.

²⁰³ 2008-ban az abaújvári gótikus műemléktemplom feltárása során több, eddig ismeretlen, a Perényiekkel összefüggésbe hozható építési periódusra is fény derült. Napvilágot látott továbbá Perényi Péter 1423-ból való sírköve is. Vö. MARKÓ 2008.

²⁰⁴ FELD 2010, 498.

²⁰⁵ GÖMÖRI 2002, 203–206.

²⁰⁶ Hasonló véleményének adott hangot Mordovin Maxim is. Vö. MORDOVIN 2016, 97–98.

²⁰⁷ FÜGEDI 1977, 22; ZSOLDOS 2003, 532.

²⁰⁸ ZSOLDOS 1991, 60, 60. jegyzet; ZSOLDOS 2003, 532.

²⁰⁹ ZSOLDOS 1991, 59. További irodalommal.

²¹⁰ KRISTÓ 1988, 337.

²¹¹ ZSOLDOS 1991, 65, 80; ZSOLDOS 2003, 531–532. Trencsén, Turóc, Nyitra, Komárom.

²¹² ZSOLDOS 1991, 71.

²¹³ Feltehetően Bóna István véleményét osztva az ellenkezőjét, vagyis az ispáni várak tatárjárás kori teljes pusztulását hangsúlyozza Szende Katalin. Vö. SZENDE 2013, 136.

²¹⁴ MOLNÁR 1959, 243; B. SZABÓ 2007, 76, 82.

²¹⁵ ZSOLDOS 1991, 65; ZSOLDOS 2003, 535; B. SZABÓ 2007, 126.

²¹⁶ HO VI. 205–207; VII. 158–159; VI. 206.

is szerves részét képezték az országos haderőnek. Nem csak a harcokban érintett területek (Nyitra, Vas, Sopron, Veszprém, Pozsony), hanem a távolabbi várak népe (Abaúj, Nógrád, Borsod, Gömör) is részt vett ezekben a hadműveletekben. Hadba vonulásuk nem valami rendkívüli esemény kapcsán, hanem a hagyományos rend, a várszervezethez való tartozásuk alapján történt. Ebből pedig egyenesen következik, hogy a 13. század végén a királyi várszervezet katonai szempontból még működőképes intézmény volt,²¹⁷ a határok védelmét pedig még mindig elsősorban a régi ispánsági várak sora jelentette.²¹⁸

Valószínű tehát, hogy korai megyeszékhelyeink nem hadászati korszerűtlenségük miatt veszítették el jelentőségüket.²¹⁹ A tatároknak voltak ostromgépeik, és nagyon is jól tudtak várat ostromolni, amint ezt Rogerius ki is hangsúlyozta. Komolyabbostromot azonban csak Esztergomnak kellett kiállnia. Itt is csak a várost sikerült bevenni, a vár ellenállt a támadásoknak.²²⁰ Vagyis a tatárok elől csakis a várak, mégpedig ahogy fentebb láttuk, elsősorban a nagyobb befogadóképességű ispáni várak, nem pedig a korszak kisméretű magánvárai jelentettek biztos menedéket.²²¹ Az ispáni várak megszűnésében tehát nem annyira hadászati korszerűtlenségük, mint inkább az a nagyarányú társadalmi-gazdasági változás játszhatott szerepet, amely a 13. század második felében Magyarországon végbement.²²² Ennek során az István király által létrehozott királyi vármegye felbomlott, és átadta a helyét a más alapokon szerveződött nemesi megyének. Úgy vélem tehát, hogy nem a vártípus, hanem maga az intézményrendszer avult el.

Borsod esetében ezt a folyamatot egész pontosan nyomon lehet követni. 1261-ben,²²³ de még 1282-ben²²⁴ is a király saját váraként említi. Nem kétséges tehát, hogy ekkor még várként működött. 1275-ben a borsodi vár katonái még a király hadseregében harcoltak.²²⁵ Semmivel sem igazolható tehát Bóna azon elképzelése, miszerint a tatárok által elpusztított várakat nevezte volna a

nép „földvárnak”, amit szerinte Borsod története példázna perdöntően.²²⁶ Az egykori megyeszékhely 1332-ben már egy magánföldesúr birtoka volt, és a várat 1334-ben valóban, mint „Feldvarnak nevezett sáncot” említik.²²⁷ Ez azonban csaknem egy évszázaddal a tatárjárás után történt.²²⁸

Abaújvár még Borsodnál is tovább, a 14. század közepéig megtartotta eredeti szerepét, 1353-ban ugyanis várnagyát említik forrásaink.²²⁹ A 13. században azonban az ispánsági székhely mellett már több új típusú kővár is állt Abaúj megyében. Közülük legkorábban, még a tatárjárás előtt Füzér épült.²³⁰ De a század végére elkészült Boldogkő,²³¹ Gönc,²³² Regéc²³³ és Szalánc²³⁴ vára is. Valamennyit az Aba nemzetség különböző tagjai emeltették,²³⁵ s joggal tételezhetjük fel, hogy az Abák tartományúri hatalmának kiépülésében e várak jelentős szerepet játszottak. A 13. század végén az Aba nembéli Amadé nádor a gönci várban rendezte be udvartartását, innen intézett országos ügyeket, és innen irányította az Abaúj megyei központtal összekovácsolt tartományuraságát is.²³⁶ A rozgonyi csata után a Drugeth család tagjai, előbb Fülöp, majd Vilmos lett Abaúj vármegye ispánja s az ispáni központ, Abaújvár irányítója is.²³⁷ Nincs közvetlen adatunk arra, hogy a Drugethek vezetése alatt álló ispánsági központból mikor lett Drugeth Fülöp személyes tulajdona. Annyi azonban bizonyos, hogy 1355-ben már özvegyének a birtoka.²³⁸

²²⁶ BÓNA 1998, 22.

²²⁷ GYÖRFFY 1963, I. 761–762.

²²⁸ Lektorai véleményében Laszlovszky József megállapította: „A várszervezet (mint társadalmi intézmény és mint királyi hadszervezeti forma) és egy adott vár fennmaradása nem feltétlenül együtt kezelhető kérdés.” Ez természetesen igaz. Abban is egyetértek vele, hogy lehettek olyan ispáni várak, melyek a tatárjáráskor elpusztultak. Véleményem szerint azonban maga a pusztaság tény, hogy a várszervezet a 13. század második felében/végén még élt, egyben azt is mutatja, hogy a várak nagy része is fennállt. Ha nem így lett volna, mit fogott volna össze a várszervezet? Mi tartotta volna életben? Hogyan tudott volna katonákat küldeni a királyi seregbe?

²²⁹ NAGY-TASNÁDI NAGY 1878–1920, VI. 25.

²³⁰ NOVÁKI-SÁRKÖZI-FELD 2007, 50–52. Korábbi irodalommal.

²³¹ NOVÁKI-SÁRKÖZI-FELD 2007, 20–22. Korábbi irodalommal.

²³² NOVÁKI-SÁRKÖZI-FELD 2007, 46–48. Korábbi irodalommal.

²³³ NOVÁKI-SÁRKÖZI-FELD 2007, 81–82. Korábbi irodalommal.

²³⁴ CSÁNKI 1890, 197–198; GYÖRFFY 1963, I. 141–142.

²³⁵ Egyedül Boldogkő építettségével kapcsolatban mertült fel némi bizonytalanság. Vö. NOVÁKI-SÁRKÖZI-FELD 2007, 21.

²³⁶ KRISTÓ 1978, 29–34.

²³⁷ 1320-ból Drugeth Fülöp szepesi és újvári ispán Abaújváron kelt leveléről van tudomásunk. Vö. NAGY-TASNÁDI NAGY 1878–1920, I. 563. 1330–34-ben pedig Drugeth Vilmos szepesi és újvári ispán abaújvári várnagyáról és udvarbírájáról szólnak a forrásaink. Vö. FEJÉR 1829–44, VI/2 348.

²³⁸ NAGY-TASNÁDI NAGY 1878–1920, VI. 336.

²¹⁷ ZSOLDOS 1991, 70–71; ZSOLDOS 2003, 538–539.

²¹⁸ FÜGEDI 1977, 31.

²¹⁹ Hasonló, fa-föld szerkezetű várak ugyanis még a török korban is épültek. Szerepük ekkor is jelentős volt. Vö. NOVÁKI 1975, 338.

²²⁰ SZENDE 2001, 109–110; B. SZABÓ 2007, 154.

²²¹ Hasonlóan vélekedett a korszak magánvárainak tanulmányozása során Fügedi Erik és Feld István is. Vö. FÜGEDI 1977, 61; FELDE 2015, 363; FELDE 2017a, 380.

²²² A gazdasági-társadalmi változások szerepét hangsúlyozta Szende Katalin is. Vö. SZENDE 2013, 134–136.

²²³ GYÖRFFY 1963, I. 761–762.

²²⁴ WENZEL 1860–1874, 9. kötet, 235 (Arcanum CD).

²²⁵ NAGY 1887, 18–20.

Az abaújtúri vár és település életében a változás fokozatosan következett be, és elsősorban nem mennyiségi, hanem minőségi volt, hiszen adataink szerint a 14. században, de még a 15. század elején is az abaújtúri várban lévő település meglehetősen népes lehetett.²³⁹ A változás tehát nem Abaújtúr nagyságát, hanem a jogállását érintette. Az Árpád-korban mint megyeszékhely a király tulajdonában állt, noha az ispán irányította. A 14. század második felére a városias jellegű királyi központból egy nagybirtokos faluja lett.

Azt tehát, hogy az ispáni központokként működő fa-föld szerkezetű várak a 13. század végén eltűntek – az utolsót 1290-ben említik –, a fentebb ismertetett tények szintén nem támasztják alá.²⁴⁰ Ugyancsak téves az az elképzelés, miszerint „egyetlen eredeti, ispánsági várról – földvárról – sem lehetett régészeti kimutatni, hogy a 13. századig használták volna őket.”²⁴¹

Egy-egy ispáni vár „földvárrá,” azaz használaton kívülé válása feltehetően a magánkézre kerülésével is összhangban lehet.²⁴² Láttuk, hogy Borsod 1332-ben magánkézen tűnik fel, Abaújtúr 1355-ben utolsó ispánja, Drugeth Fülöp családjának birtokaként jelenik meg a forrásokban.²⁴³ Komáromot, miután a tatárjárás során sikeresen megvédték, a király eladományozta.²⁴⁴ Trencsént 1302-ben eladományozták.²⁴⁵ A hosszú ideig (11–13. század) határvédő szerepet betöltő semptei várispánságot 1261 körül IV. Béla elajándékozta.²⁴⁶ Szabolcs a 13. század második felében került ki a király tulajdonából.²⁴⁷

A közelmúlt régészeti terepbejárásai és feltárásai az ispáni várak mellett egy újfajta vártípust is felfedeztek, az ún. kisvárat.²⁴⁸ Ezek építőanya-

ga változatos, kő, fa, téglá, alapterülete kicsiny, valószínűleg egy-egy birtokos családnak adhatottak, nyújthattak védelmet. Leggyakrabban egy toronyból és az ezt körülvevő árokból, sáncból álltak. A 12. század második felében, a 13. század elején épültek, és legtöbbször elpusztultak a 13. század végén, a 14. század elején.²⁴⁹ A legújabb kutatások azonban azt is bebizonyították, hogy a „kisvárok” és az „igazi” (kő)várak elválasztása semmiképpen sem indokolt.²⁵⁰ Nem indokolt a „kisvár” elnevezés sem, hiszen az ispáni váraktól eltekintve valamennyi korabeli vár meglehetősen kis alapterületű volt.²⁵¹ Általánosnak tekinthető, hogy a késő Árpád-kori kővárak magját is toronyszerű építmények alkotják, és gyakori, hogy e várakat védő falgyűrű, legalábbis kezdetben faszerkezetű.²⁵² „Kisvárok” és „igazi” vagyis kővárak tehát azonos méretben és formában épültek. Építőanyaguk nagy valószínűséggel a helyi adottságoktól és az építendő anyagi erejétől függött.²⁵³

A korábbi elképzelésekkel szemben, vagyis hogy kővárak csak a tatárjárás után épültek, azt kell tehát mondanunk, hogy Magyarországon legalább a 12. század második felétől készültek az ispáni váraktól eltérő szerkezetű és rendeltetésű várak,²⁵⁴ melyek között kőből készült magánvárak is előfordultak.²⁵⁵ Igaz azonban az is, hogy jelenlegi ismereteink szerint a kővárépítészet nagyobb arányú térhódítása mind a királyi, mind a magánföldesúri építkezésekben az 1200 körüli évekre tehető.²⁵⁶

A 12. század vége és a 14. század eleje között eltelt nagyjából 150 évben oly sok erősség épült hazánkban, hogy joggal tekinthetjük ezt az időszakot a magyar várépítészet fénykorának.²⁵⁷ Kétségtelen tény, hogy ekkor már nem elsősorban fa-föld szerkezetű várak épültek, és az is bizonyos, hogy különösen a 13. század második felében tucatjával készült váraknak már nem a király, hanem a magánföldesurak voltak a fő építetői.²⁵⁸ A várakkal kapcsolatos 13. századi

²³⁹ A 14. század első harmadában keletkezett pápai tizedjegyzék szerint Újtúr még Abaújtúr megye első 15 települése között volt. Vö. GYÖRFFY 1963, I. 54–55. 1427-ben Abaújtúron 61 portát írtak össze, ami ugyancsak arra mutat, hogy a megye nagyobb települései közé tartozott. Vö. THALLÓCZY 1879, 140, 3. jegyzet. Ez utóbbi adatok azonban nagy valószínűséggel már a váron kívüli településre vonatkoztak.

²⁴⁰ BÓNA 1998, 22–23.

²⁴¹ Éppen ezért Engel Pál úgy vélte „az ispáni váraknak egy átmeneti, félig ’új’, félig ’rég’ típusa is létezhetett”. Vö. ENGEL 2007, 14. Ez az elképzelés Bóna István álláspontjára emlékeztet, amiről, úgy vélem, fentebb sikerült bebizonyítanom, hogy téves.

²⁴² Zsoldos Attila szerint a királyi birtokok eladományozása hatással lehetett ugyan a királyi várszervezet sorsának alakulására, széthullásának azonban nem elsősorban ez lehetett az oka. Vö. ZSOLDOS 2000, 45.

²⁴³ NAGY-TASNÁDI NAGY 1878–1920, VI. 336–342.

²⁴⁴ KRISTÓ 1988, 337–338.

²⁴⁵ KRISTÓ 1988, 352.

²⁴⁶ KRISTÓ 1988, 354–355.

²⁴⁷ NÉMETH 1973, 170.

²⁴⁸ A kutatástörténetük rövid összefoglalója FELD 2017b, 18–19.

²⁴⁹ MIKLÓS 1985, 144–148; MIKLÓS 2007, 431–433; FELD 2015, 367; FELD 2017b, 19.

²⁵⁰ ENGEL 2007, 17.

²⁵¹ FÜGEDI 1977, 59; FELD 2010, 502.

²⁵² FELD 2010, 501–502.

²⁵³ FELD 1990, 12; FELD 2015, 364–365; FELD 2017a, 380.

²⁵⁴ FELD 2014, 356–357; FELD 2017a, 380.

²⁵⁵ Tolnai Gergely már a tatárjárás előtt több tucat „klasszikus” kővárral számolt. Vö. TOLNAI 2007, 25. Véleményét azonban erősen vitathatónak ítélte Feld István. Vö. FELD 2010, 502, 63. jegyzet.

²⁵⁶ HORVÁTH 2011, 93; FELD 2015, 361; FELD 2017a, 380.

²⁵⁷ FELD 1990, 11.

²⁵⁸ FÜGEDI 1977, 18–67; ZSOLDOS 2007, 136–137; SZÖRÉNYI 2011, 66; FELD 2017a, 380; FELD 2017b, 23.

változás lényegének tehát azt tekinthetjük, hogy „tömegesen keletkeznek magánosok által a saját birtokukon emelt várak, amelyek egy, a korábitól teljesen eltérő jogi struktúrába illeszkednek.”²⁵⁹

Úgy vélem azonban, a fenti adatsor meggyőzően bizonyítja azt is, hogy a kérdéses időszakban még az ispáni várak is fennálltak, és betöltötték a szerepüket. Az ispáni várak és a „korszerűnek”, „új típusúnak” tartott várak tehát bő száz éven keresztül egymás mellett léteztek.²⁶⁰ Ez annál kevésbé lehet kétséges, mivel az új típusú, „igazi” kőváraknak és az ispáni váraknak nem volt azonos a funkciójuk.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az újabb kutatások tükrében nem tartható tovább az a sokat hangoztatott vélemény, mely szerint ispáni váraink nagy része a tatárjáráskor elpusztult, korszerűtlenségüket éppen ez bizonyította be. Megszűnésükben inkább az a nagyarányú társadalmi-gazdasági változás játszhatott szerepet, amely a 13. század második felében Magyarországon végbement. Ehhez hozzájárulhatott a piachálózat átalakulása és a kereskedelmi utak áthelyeződése, amiben kétségkívül szerepe volt a tatároknak is.²⁶¹

A muhi csata helyszínével kapcsolatos kutatások²⁶²

A muhi csata pontos helyszínének körülhatárolása igen régóta foglalkoztatja mind a szakembereket, mind az érdeklődő nagyközönséget. Már a 19. században is megkísérelték lokalizálását.²⁶³ Közismert, hogy a csatáról két latin nyelvű leírás maradt ránk,²⁶⁴ és mindkettő szerzőjéről tudjuk, személyesen nem vett részt a harcokban.

Spalatói Tamás a magyar tábor és a csata helyszínét úgy határozta meg, hogy a király egész

hadseregével a Tisza vizéig nyomult, majd azon átkelve eljutott egy másik folyóhoz, a Sajóhoz, itt verve tábornok. E leírás azonban nem felel meg a földrajzi helyzetnek,²⁶⁵ tehát önmagában is óvatosságra int bennünket a forrás hitelességét illetően. A leírásból ugyanis nyilvánvaló, hogy sem Tamás, sem informátora sohasem járt azon a vidéken, nem ismerte a helyszínt. Spalatói Tamás elbeszélésének hitelességét már a 19. században is több kutató kétségbe vonta.²⁶⁶ Az 1930-as években Zichy Ladomér fogalmazott meg megfontolásra érdemes kétségeket eme állítással kapcsolatban.²⁶⁷ Napjainkban pedig B. Szabó János illetve kritikával e sokat idézett forrás több részletét is. Ugyancsak ő mutatott rá arra a tényre, hogy Spalatói Tamás a tatárjárás után igen komoly konfliktusba keveredett városa ügyében IV. Bélával. Nem kedvelte a magyarokat, és elfogultsága írásából is kitűnik.²⁶⁸ A róluk alkotott rossz véleményét azonban Batu szájába adta.²⁶⁹

Egyes vélekedések szerint Spalatói Tamás ismerhette Rogerius 1244 körül készült munkáját, mivel 1249-től éppen Rogerius volt Spalato érseke. Talán ezért gondolták néhányan, hogy Tamás műve kevésbé megbízható Rogeriusénál. Veszprémy László szerint azonban erre semmi okuk sincs²⁷⁰ – de a pesti erődítéssel és a csata helyszínével kapcsolatos földrajzi, régészeti adatok véleményem szerint erősen aláássák a forrás szavahihetőségét.

A kutatók nagy többsége viszont Veszprémy László véleményével ért egyet, és Spalatói Tamás beszámolója alapján rekonstruálta az eseményeket úgy vélvén, különösen értékes híradásokkal gazdagítja ismereteinket. A csata ábrázolása

²⁶⁵ A földrajzi helyzet téves leírását B. Szabó János is szóvá tette. Vö. B. SZABÓ 2007, 124. Más szerzők azonban figyelmen kívül vagy legalábbis említés nélkül hagyták e fontos tény.

²⁶⁶ BOROSY 2003, 407, 410.

²⁶⁷ ZICHY 1934.

²⁶⁸ Borosy András részletesen ismertette a témával foglalkozó kutatók álláspontját, ezen belül külön figyelmet szentelt annak, hogy a szerzők közül ki fogadta el és ki nem Spalatói Tamásnak a magyarokról írt lesújtó véleményét. Vö. BOROSY 2003.

²⁶⁹ Teljesen valószínűtlen részlet pl. az, amelyben Batunak a magyarokkal kapcsolatos véleményét idézi. Természetesen Spalatói Tamás nem hallhatta, hogy Batu mit mondott a csata előtt. A csatater közelében pedig hiába keresünk olyan dombot, amelyen Spalatói szerint Batu állt, és ahonnan beláthatott a magyar táborba. Ezt a részletet helyszíni ismeretei alapján már Olcsváry is kétségbe vonta. Vö. OLCSVÁRY 1902, 505, 1. jegyzet. Igen kevésbé életszerű az a leírása is, miszerint a magyar tábor még a híd elfoglalása után sem a harcra készült, hanem inkább piperézkedett. Vö. B. SZABÓ 2007, 128–129, 136.

²⁷⁰ VESZPRÉMY 2003, 385–386.

²⁵⁹ ENGEL 2007, 14.

²⁶⁰ A kutatók egy része azonban – elsősorban az írásos forrásokra támaszkodva – ma is úgy véli, hogy magánvárak csak a 13. század második felétől, főként az 1270-es évektől épültek hazánkban. Vö. ZSOLDOS 2007, 136–137; SZÖRENYI 2011, 66, 125. jegyzet. A magánerőségek tatárjárás előtti létrehozásában írásos forrásaink és régészeti adataink is vannak. Vö. FELD 2014, 356–357. Az északkeleti vidék várait vizsgálva Feld István arra is rámutatott legújabb munkájában, hogy a különféle alapon a 13. századra keltezhető váraknak csak mintegy fele szerepel a nagyon is esetlegesen fennmaradt forrásokban. Vö. FELD 2017b, 23. Nem szerencsés tehát csak az írásos források alapján megítélni ezt a kérdést.

²⁶¹ FÜGEDI 1981, 343; ROMHÁNYI 1990, 125; SZENDE 2013, 138–139.

²⁶² A témáról korábban: WOLF 2014, 72–75.

²⁶³ THALLÓCZY 1878; OLCSVÁRY 1902, 506–510.

²⁶⁴ ROGERIUS [1981]; SPALATÓI [1981].

pedig az ő leírásában szakszerűbb és használhatóbb, mint Rogeriuséban.²⁷¹

Kétségtelen, hogy Rogerius valamivel alaposabb ismeretekkel rendelkezett a sorsdöntő csata környékéről.²⁷² S ha a harcokban nem is vett részt, a tatárjárás több eseményéről valóban szemtanúként számolhatott be. Szerinte a magyarok a Sajóhoz értek, egy hídon átkeltek rajta, itt megálltak, majd táborot vertek. A Sajóról pedig, a földrajzi helyzetnek megfelelően azt írja, hogy Egertől nem messze folyik, és a Tiszába ömlik. Tehát mindkét szerző azt állítja, hogy a magyar tábor a Sajó keleti, bal partján helyezkedett el. Ezzel szemben a témával foglalkozó valamennyi kutató a Sajó jobb partjára lokalizálta a táborot, több esetben olyannyira nyugatra, hogy az alapján inkább nevezhetnénk a csatát Hejő mentinek, mint a kortársak szavaival élve Sajó mentinek.²⁷³

Ez azonban már csak forráskritikai szempontból is aggályos. Ha ugyanis feltétel nélkül elfogadjuk Spalatói Tamásnak a csata eseményeire vonatkozó leírását, akkor tudomásul kell vennünk a csata helyszínével kapcsolatos megjegyzését is. De legalábbis, érvekkel alátámasztva alaposan meg kellene indokolni, hogy Spalatói művéből miért pont ezt az egy részt nem tarthatjuk hitelesnek. Úgy tűnik azonban, a kutatók átsiklanak Spalatóinak a csata helyszínére vonatkozó utalásain, és kizárólag az általa leírt eseményekre koncentrálnak.

*A helyszínnel kapcsolatos újabb adatok*²⁷⁴

Az ilyenfajta értelmezésnek azonban a logikai megfontolások mellett történeti és régészeti adataink is ellentmondanak. A Hejő mente sűrűn lakott vidék volt a 13. század közepén. Bába, Csécs, Muhi, Papi, Szalonta mind az Árpád-korban oklevéllel említett település.²⁷⁵

A mai Hejőkeresztúr területére pedig – szintén oklevelekben említett határjárásaik alapján – három települést, Bódot, Noszkadot, és Keresztúrt lokalizálhatjuk.²⁷⁶ Ehhez járul még, hogy a Hejő a 19. század végéig igen mocsaras volt, medreit gyakran váltogatta.²⁷⁷ Oklevelek is említik a Hejőkeresztúrtól délre elterülő „Bába réve”, „Bábaörvénye” nevű igencsak terjedelmes mocsarat,²⁷⁸ amely részben még ma is létezik. Egyes szakaszain a Sajó is mocsaras, a kora tavaszi időben pedig minden bizonnyal áradmányos lehetett.²⁷⁹ A magas vízállásról és a mocsaras környezetről Rogerius is említést tett.²⁸⁰ Nem kétséges, hogy sem a lakott területek, sem az árterek, sem pedig a mocsár nem volt alkalmas táborverésre.

Hogy Hejőkeresztúr nem tartozott a magyar tábor, illetve a csata területéhez, azt a fentebb már említett hejőkeresztúri lelőhely, az itt előkerült objektumok és leletek is bizonyítják. Ezek azt mutatják, hogy ez egy élő település volt, amelyet a felvonuló hadseregek, esetleg csak a csata hírére hagytak el lakói. Tűzvésznek, gyújtogatásnak nem bukkantunk a nyomára, a falu tehát, miután lakói elhagyták, természetes úton pusztulhatott el, maga alá temetve egy korszak és egy rendkívüli történelmi esemény számos emlékét. Erre utal az objektumokban és a szubhumuszban lelt, főleg fémtárgyakban igen gazdag leletanyag is, amelyet, ha a lelőhely a csatatér területén feküdt volna, feltétlenül összegyűjtöttek volna.

Hasonló eredményeket hozott Muhi Árpád-kori település és középkori mezőváros régészeti feltárása is. Itt két hevenyészve eltemetett harcson kívül más lelet vagy objektum nem köthető a csatához.²⁸¹ Pusztulási réteget, égésnyomokat itt sem találtak.²⁸² Nagyon valószínű tehát, hogy a magyar tábor és a csata helyét az eddigi elképze-

²⁷¹ KRISTÓ 2003b, 375. skk; VESZPRÉMY 2003, 386; NÉGYESI 2003, 395, 7. jegyzet; KOVÁCS S. 2007, 16.

²⁷² Százszázalékos hitelű tanúnak azonban ő sem tekinthető, hiszen például szerinte a király és kísérete anélkül, hogy felismerték volna őket, kitört a táborból, és utat talált az erdő felé. Vö. ROGERIUS [1981], 130. Ennek azonban ellentmondanak azok a tatárjárás után keletkezett oklevelek, amelyekben a király elmondta, hogy a tatárok felismerték és üldözték őt, személyesen is kézi tusába keveredett velük, hűséges hívei pedig eközben tettek szolgálatot neki. Vö. KATONA 1981, 319, 339, 344.

²⁷³ OLCSVÁRY 1902, 510, melléklet; BREIT 1930, 12. sz. melléklet; KRISTÓ 1986, 122, 7. kép; VESZPRÉMY 2003, 390–391; NÉGYESI 2003, 399; B. SZABÓ 2007, 125; KOVÁCS S. 2007, 17–18.

²⁷⁴ A csata helyszínének és az események jobb megismerésére legutóbb Laszlovszky József és munkatársai vázoltak föl egy lehetséges programot. Vö. LASZLOVSZKY–POW–PUSZTAI 2016.

²⁷⁵ GYÖRFFY 1987, 753, 766, 791, 799, 804.

²⁷⁶ GYÖRFFY 1987, 759, 781, 793.

²⁷⁷ FRISNYÁK 2000, 11, 2. ábra. E tényt már Olcsváry is megemlítette. Vö. OLCSVÁRY 1902, 506–507.

²⁷⁸ GYÖRFFY 1963, 753, 759.

²⁷⁹ FRISNYÁK 2000, 15, 4. ábra.

²⁸⁰ ROGERIUS [1981], 129.

²⁸¹ PUSZTAI 2011.

²⁸² Lektor véleményében Pusztai Tamás megemlítette: „A település központi részein mind a 13. századra datálható égésréteg, mind több olyan épület is előkerült, melyek oly módon pusztultak el, hogy a pusztulásuk akár a Muhi-csatához is köthető. Ilyen volt a már közölt 082-sz. épület telke is.” Az említett közleményben azonban a 082. sz. ház telkén egy 13. század végi, 14. század elejei (Pusztai 2001, 351) és egy „a tatár pusztítás előtti időszakra, a 13. század második évtizedére” tehető házról van szó (Pusztai 2001, 355). Ha tehát van is olyan objektuma az Árpád-kori Mohi településnek, mely a tatárjárás pusztításának esett áldozatul, azt egyelőre nem közölte senki.

lésekkel szemben a Hejőkeresztúr–Muhi vonaltól keletre kell keresnünk.

Bizonyos, hogy a csata helyszíne szoros összefüggésben áll a magyar és a tatár sereg létszámával. A kutatók e létszámot a legkülönbözőbb módon ítélik meg, csak abban értenek egyet, hogy a kortársak híradásai túlzóak lehetnek. Kristó Gyula 60 000 főre becsülte a Sajó menti csatában részt vevő tatár hadsereg létszámát. A magyar sereg szerinte ennél jóval kisebb volt.²⁸³ Szintén 60 000 főre becsüli a tatár sereget Sinor Dénes, IV. Béla hadát pedig 65 000 főnyinek véli.²⁸⁴ Ennél jóval kisebb léptékűnek tartja a csatát több kutató is, a tatárok seregét 20–25 000-re, a magyarokét 15–25 000-re téve.²⁸⁵ Mindannyian megjegyzik azonban, hogy a korszakban ez utóbbi létszám is óriási haderőnek számított.²⁸⁶

Négyesi Lajos 20–25 000 főnyi magyar lovasságot tételezett fel. Zrínyi számításaira alapozva ezek elhelyezését egy 2,5 km²-es táborban látta reálisnak.²⁸⁷ Én azonban úgy vélem, hogy a táborban a harcolók mellett másoknak is kellett lenniük. Számolnunk kell bizonyos kiszolgáló személyzettel, kocsisokkal, lovászokkal, szakácsokkal, apródokkal, a király és a főurak személye körüli szolgálattal. Ezek további két-három ezerrel növelték a létszámot, következésképpen a tábor méretét is. Az emberek mellett bizonyos, hogy voltak tartalék lovak is a táborban. Ezt támasztják alá a tatárjárás után kelt privilégiumok, amelyek előírják, hogy a városok lakosainak 15 mansionként egy páncélinggel, lándzsával, íjjal és két lóval felszerelt vitézt kell kiállítaniuk.²⁸⁸ De a tartalék lovokról más oklevelek is említést tesznek,²⁸⁹ a csataméneket, harci méneket pedig az egész korszakban megkülönböztették a más célra használt lovaktól.²⁹⁰ Gyanítható tehát, hogy a 20–25 000 harcoshoz, 30–40 000 ló tartozhatott azokon a jószágokon felül, amelyek

a málhás szekereket húzták. Ezek alapján legalább 3 km²-es táborral kell számolnunk. Ha pedig Kristó vagy Sinor seregekkel kapcsolatos vélekedését fogadjuk el, e terület háromszorosát kell vennünk. Ez utóbbi azonban a csata helyszíneként rekonstruált területhez mérten túlságosan nagy. Veszprémy László a csata szóba jöhető területét 27 km²-ben jelölte meg.²⁹¹ Valójában azonban a Hejőszalonta, Hejőkeresztúr, Muhi, Nagycséc által körülzárt, szabálytalan négyszög alakú terület – ahová a legtöbb kutató lokalizálja a magyar tábor és a csata területét – alig több, mint 11 km². Így hát már csak a helyszínt szemlélve is elfogadhatóbbnak tűnik egy kisebb, 20–25 000 fős sereggel számolni. Még ez is igen nagy tábor feltételez, különösen, ha elfogadjuk, hogy szekérek között voltak köré.

Ismeretes, hogy a szekértáborról csak Spalatói Tamás tett említést. A kutatók egy része kétségbe vonta a szekértábor létét,²⁹² mások viszont elfogadták azt.²⁹³ Legutóbb B. Szabó János érvelt meggyőzően a szekértáborok 13. századi ismerete és használata mellett.²⁹⁴

Nem feladatomban itt a szekértábor létének bizonyítása vagy cáfolata. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy a magyar sereggel szekerek is vonultak. Nem csak az emberek málháját, a király sátrát – amiről tudjuk, hogy a tatárok zsákmánya lett²⁹⁵ –, az élelmet, hanem az állatoknak valamenyi takarmányt is szállítaniuk kellett. A kora tavaszi időben ugyanis valószínűtlen volt, hogy az állataiknak megfelelő legelőt találjanak, különösen úgy, hogy a tatár sereg egy része előttük már beszáguldozta azt az útvonalat, amelyet a magyar sereg is követett.²⁹⁶

Írásos forrásainkból kitűnik, hogy a korszakban többféle szekeret használtak. Ezek méretéről nincs pontos adatunk.²⁹⁷ A 13. századi vámtarifák és limitációk alapján a négyökrös szekér látszik átlagosnak. Nem ritka azonban, hogy további két ökröt vagy egy lovat is befogtak e szekerek elé. A súly pedig, amit a szekerekre halmoztak kb. 12–13 mázsa lehetett. A hagyományos parasztszekereken – figyelembe véve a rossz földutakat is – egészen a közelmúltig ezzel a mennyi-

²⁸³ KRISTÓ 2003b, 377.

²⁸⁴ SINOR 2003, 322.

²⁸⁵ CSORBA 1981, 58; VESZPRÉMY 2003, 387; NÉGYESI 2003, 402; KOVÁCS S. 2007, 17; B. SZABÓ 2007, 126.

²⁸⁶ Lektorai véleményében Laszlovszky József a magyar és tatár hadsereg létszámával kapcsolatos számításokat *spekulációnak* minősítette. A kutatók azonban minden esetben a korabeli írásos források hitelt érdemlő adataira hivatkozva *becsülték meg* a szemben álló seregek létszámát. Vö. B. SZABÓ 2007, 52–53, 69–72. Minthogy ez a csata megítélésénél igen fontos, úgy vélem, a hadműveletek elemzésénél van létjogosultsága, sőt szükséges is, hogy a haderők nagyságával is foglalkozzanak a kutatók. Valószínű azonban, hogy a pontos számokat sohasem fogjuk megtudni.

²⁸⁷ NÉGYESI 2003, 402.

²⁸⁸ KRISTÓ 1986, 210.

²⁸⁹ KOVÁCS 1986, 267–268.

²⁹⁰ Az erre vonatkozó adatokat Vörös István gyűjtötte össze. VÖRÖS 2005–2006, 190–191.

²⁹¹ VESZPRÉMY 2003, 389.

²⁹² ZICHY 1934, 44–45; CSORBA 1981, 59–60.

²⁹³ VESZPRÉMY 2003, 390.

²⁹⁴ B. SZABÓ 2007, 133–136.

²⁹⁵ A király sátrát évekkel később Plano Carpini Batu udvarában látta. Vö. KATONA 1981, 259.

²⁹⁶ A kora tavaszi inséges takarmányviszonyokra Spalatói Tamás is utalt, aki szerint 1242-ben azért nem üldözte a teljes mongol sereg IV. Bélát a tengerig, mivel márciusban nem találtak volna elegendő fűvet a lovak számára. SPALATÓI [1981], 189.

²⁹⁷ DOMANOVSKY 1917.

séggel számoltak.²⁹⁸ A parasztszekerek mérete funkció szerint, de vidékenként is elkülönült. Általánosságban azonban a hosszuk 8–10 sukk, azaz 256–320 cm között mozgott.²⁹⁹ Ha tehát elfogadjuk a szekértábor létét, a tábort pedig 3 km²-nyinek vesszük, ennek körülkerítésére 3 méteres szekérhosszal számolva több mint 2300, 4 méter hosszal számolva 1750 szekeret, ezek vontatására pedig 7–9000 állatot kell számolnunk. Igen nagy mennyiségű emberről, állatról, málháról, felszerelésről kellett tehát gondoskodni.

A tábor méreteivel kapcsolatos gondolataimat a Négyesi Lajos által idézett Zrínyi-féle számítás indította el. Úgy véltem, nem haszontalan ebből a szempontból is megvizsgálni azt a területet, amelyet hagyományosan a csata színtereként tartanak számon a kutatók. Számításaim kétségkívül hipotetikusak, azonban összhangban állnak az újabb településtörténeti és régészeti adatokkal, melyek szerint a csata megvívására csak a Hejőkeresztúr–Muhi vonaltól keletre, talán valóban a Sajó keleti, bal partján nyílhatott lehetőség.

IRODALOM

ANDERS ALEXANDRA

2007 Megelőző régészeti kutatások az M3-as és M35-ös autópályák nyomvonalán (2003–2006). Magyar Múzeumok (Budapest) 1, 9–13.

M. ANTALÓCZI ILDIKÓ

1980 A nyíri izmaeliták központjának, Böszörmény falunak régészeti leletei I. (Archäologische Funde im Dorf Böszörmény, dem Zentrum der Ismaeliten in der Nyír). Hajdúsági Múzeum Évkönyve (Hajdúböszörmény) 4, 131–170.

BÁLINT MARIANNA

2001 Környezetrekonstrukciós kísérletek a Duna–Tisza köz déli részén. Az Árpád-kori településhálózat jellegzetességei a Dorozsma-Majjai homokhát területén. A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd) 23, 343–357.

2007 Az Árpád-kori településhálózat rekonstrukciója a Dorozsma-Majsi homokhát területén. PhD disszertáció. www.doktori.btk.elte.hu/hist. Letöltés ideje: 2017. július 14.

BODÓ BALÁZS

2007 13. századi éremlelet Pécs központjából. In: Ritoók Á.–Garam É. (szerk.): A tatárjárás. Kiállítási katalógus, Budapest 94–95.

BODNÁR TAMÁS–SÁRKÖZI SEBESTYÉN–SZOLYÁK PÉTER

2000 A történeti Borsod megye településtopográfiája. (A Sajó völgye Alsózsoltától Sajópetriig). Levéltári Évkönyv (Miskolc) 10, 87–150.

BODNÁR TAMÁS–WOLF MÁRIA

2002 Elpusztult települések Szendrő környékén. In: Veres L.–Viga Gy. (szerk.): Szendrő monográfiája. Szendrő, 95–124.

BOLDOG, ZOLTÁN

2012 A Prismatic Mace-head from Dunaföldvár from the Time of the Mongol Invasion. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest) 63:1, 181–196.

BÓNA ISTVÁN

1995 Az Árpádok korai várairól. Debrecen.

1998 Az Árpádok korai várai. Debrecen.

BOROSSY ANDRÁS

2003 Történetírók a tatárjárásról. In: Nagy B. (szerk.): Tatárjárás. (The Mongol Invasion). Budapest, 403–420.

BREIT JÓZSEF, DOBERDÓI

1930 A magyar nemzet hadtörténelme 5. rész (1236–1242). Budapest.

BUZÁS GERGELY

2006 Az egri székesegyház XIII–XIV. századi gótikus épülete. *Az Egri Vár Híradója* (Eger) 38, 21–65.

CSÁNKI DEZSŐ

1890 Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Budapest.

CSORBA CSABA

1974 A magyarországi várkutatás története. In: *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* XXIII, 289–310.

1981 A tatárjárás és a kunok Magyarországi betelepődése. In: Dankó I. (szerk.): *Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának harmincadik évfordulójára*. Túrkeve 33–68.

²⁹⁸ SZÜCS 1984, 21–22.

²⁹⁹ PALÁDI KOVÁCS 1973, 42.

- 2003 A magyar keleti politika és a kun kérdés. In: Nagy B. (szerk.): *Tatárjárás (The Mongol Invasion)*. Budapest 262–371.
- DINNYÉS ISTVÁN
- 1994 XIII. századi ház a tápiógyörgyei Ilike parton (Ein Haus aus dem 13. Jahrhundert am Ufer von Ilike in Tápiógyörgye). *Sudia Comitatus (Szentendre)* 23, 101–118.
- 2007 Tápiógyörgye-Ilikepart: egy ház a temetőben. In: Ritoók Á.–Garam É. (szerk.): *A tatárjárás. Kiállítási katalógus*. Budapest, 50–52.
- DOMANOVSY SÁNDOR
- 1917 Mázsaszekér. Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Budapest, 37–74.
- ENGEL PÁL
- 2003 A tatárjárás hatásairól. In: Nagy B. (szerk.): *Tatárjárás (The Mongol Invasion)*. Budapest, 505–507.
- 2007 Töprengések az Árpád-kori sánctörékek problémájáról. *Castrum (Budapest)* 6:2, 11–18.
- ENTZ GÉZA
- 1994 Az európai koldulórendi építészet. *The Architecture of the Mendicant Orders in Europe* In: Haris A. (szerk.): *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon*. Budapest 21–25.
- ÉRI ISTVÁN
- 1956 Adatok a kígyópusztai csat értékeléséhez (Zur Frage der Schnalle von Kígyópuszta). *Folia Archaeologica (Budapest)* 8, 137–152.
- FEJÉR, GYÖRGY
- 1829 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér*. Budae.
- FELD ISTVÁN
- 1990 A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: Horváth L. (szerk.): *Castrum Bene. Várak a 13. században. Burgen im 13. Jahrhundert*. Gyöngyös, 8–19.
- 1991 Középkori váraink kutatásáról. Über die Erforschung der Mittelalterlichen Burgen in Ungarn. *Műemlékvédelem (Budapest)* 35, 197–219.
- 2010 Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása. *Archaeological Research into Medieval Castles and Residences*. In: Benkő E.–Kovács Gy. (szerk.): *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon. (Archaeology of the Middle Ages and Early Modern Period in Hungary)* Budapest, 495–520.
- 2014 A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében I. (The beginnings of the construction of private castles in medieval Hungary in the mirror of the archaeological evidence I). *Századok (Budapest)* 148:2, 351–386.
- 2015 A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében II. (The beginnings of the construction of private castles in medieval Hungary in the mirror of the archaeological evidence II). *Századok (Budapest)* 149:2, 333–381.
- 2017a Várak és erődítmények a középkori Magyarországon. In: Herman R. (szerk.): *Magyarország hadtörténete I*. Budapest, 367–400.
- 2017b Várak a terepen és az írott forrásokban. *Várak, Kastélyok, Templomok Évkönyv*, 18–23.
- FODOR, ISTVÁN
- 1976 Die Ausgrabungen am Szabolcs-Vontatópart und in Szabolcs-Kisfalud. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)* 28, 371–382.
- 2006 A magyar gazdálkodás változásai a 10. században. Die Veränderungen der ungarischen Wirtschaft im 10. Jahrhundert. In: Fodor I.–Szatmári I. (szerk.): *A fénylő középkor. Tanulmányok Kovalovszki Júlia tiszteletére*. Budapest–Békéscsaba, 13–33.
- 2013 A kunok gazdálkodásáról. In: Mészáros M. (szerk.): *Jász-kunság kutatása 2012. Legújabb eredmények a Jász-kunság régészeti, történeti, nyelvészeti és néprajzi kutatásában*. Kiskunfélegyháza, 11–13.
- 2014 A tatárpusztítás mértéke. In: Rosta Sz.–V. Székely Gy. (szerk.): *Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Kecskemét, 313–317.
- FRISNYÁK SÁNDOR
- 2000 A település földrajzi képe. In: Veres L.–Viga Gy. (szerk.): *Ónod monográfiája. Ónod*, 7–28.
- FÜGEDI ÉRIK
- 1977 Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest.
- 1981 Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest.
- 2003 A tatárjárás demográfiai következményeiről. In: Nagy B. (szerk.): *Tatárjárás. (The Mongol Invasion)*. Budapest, 498–499.
- GÁDOR JUDIT–NOVÁKI GYULA
- 1980 Az abaújházi földvár sánca. (Rampart of the Abaújvár earthen fort). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)* 19, 43–77.

- GEDAI, ISTVÁN
 1969a A Dunántúl szerepe az Árpád-kor kereskedelmében. Numizmatiches über die Bedeutung Transdanubiens im Handelsaustausch zur Zeit der Árpáden. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém) 8, 253–256.
 1969b Fremde Münzen im Karatenbecken. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 21, 105–148.
- GÖMÖRI JÁNOS
 2002 Castrum Supron, Sopron vára az Árpád-korban. Die Burg von Sopron (Ödenburg) in der Árpádenzeit. Sopron.
- GULYÁS GYÖNGYI
 2014 Egy elpusztult ház Cegléd határában. In: Rosta Sz.–V. Székely Gy. (szerk.): Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét 29–56.
- GULYÁS GYÖNGYI–GALLINA ZSOLT
 2014 Magányos kun lósr Csanádpalotáról. In: Rosta Sz.–V. Székely Gy. (szerk.): Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét, 151–168.
- GYÖRFFY GYÖRGY
 1963 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Budapest.
 1977 István király és műve. Budapest.
 1981 Bevezető. In: Katona T. (szerk.): A tatárjárás emlékezete. Budapest, 7–31.
 1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. Budapest.
 1990 A magyarság keleti elemei. Budapest.
 1998 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. Budapest.
 2003 Magyarország népessége a tatárjárástól a XIV. század közepéig. In: Nagy B. (szerk.): Tatárjárás. Budapest, 487–493.
- GYUCHA ATTILA–RÓZSA ZOLTÁN
 2014 „Egyesek darabokra vágva, egyesek egészben” – A tatárjárás nyomainak azonosítási kísérlete egy délföldi településen. In: Rosta Sz.–V. Székely Gy. (szerk.): Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét, 57–68.
- HATHÁZI GÁBOR
 2004 A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon. Simonyi E. (szerk.): Opuscula Hungarica (Budapest) 5.
 2005 Sírok, kincsek, rejtélyek. Kiskunhalas, 2005.
- HATHÁZI GÁBOR–KOVÁCS LORÁNT OLIVÉR
 2014 Árpád-kori falu és kun szállás Perkáta-Nyúli-dűlő lelőhelyen – Falu, templom és temetők. In: Rosta Sz.–V. Székely Gy. (szerk.): Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét, 241–270.
- HO
 Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják Nagy I.–Paur I.–Ráth K.–Véghely D.: I–V. Győrtt 1865–1873. Kiadják: Ipolyi A.–Nagy I.–Véghely D.: VI–VIII. Budapest, 1876–1891.
- HORVÁTH BÉLA
 1970a Előzetes jelentés az 1965–68. évi tisztaörvényi feltárásokról (Vorbericht über die Freileitungen in Tiszaörvény). Archaeologiai Értesítő (Budapest) 97, 126–133.
 1970b A tisztaörvényi párta és pártaöv (Kopfschmuck und Prünkgürtel von Tiszaörvény). Folia Archaeologica (Budapest) 21, 157–168.
- HORVÁTH FERENC
 1974–75/1 Szer plébániatemploma és a település középkori története (Die Pfarrkirche von Szer und die Geschichte der Siedlung im Mittelalter). Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged) 1, 343–374.
 2000 Szer plébániatemploma és a település középkori története. In: Kollát T. (szerk.): A középkori Dél-Alföld és Szer. Szeged, 123–143.
 2001 A csengelei kunok ura és népe. Budapest.
- HORVÁTH ISTVÁN
 2007 Tatárjárás kori leletek Esztergomból. In: Ritoók Á.–Garam É. (szerk.): A tatárjárás. Kiállítási katalógus. Budapest, 56–59.
- HORVÁTH RICHÁRD
 2011 Várépítés engedélyezése az Árpád-kori Magyarországon. In: Terei Gy.–Kovács Gy.–Domokos Gy.–Miklós Zs.–Mordovin M. (szerk.): Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Budapest, 79–93.
- IRÁSNÉ MELIS KATALIN
 1983 Adatok a Pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Monumenta Historica Budapestinensia IV. Budapest.
 1994–95 Régészeti adatok a középkori pesti vár területén. Archäologosche Forschungen auf dem Gebiet der Mittelalterlichen Burg von Pest. Archaeologiai Értesítő (Budapest) 121–122, 57–78.

ISTVÁNOVITS ESZTER

- 2003 A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz.) Nyíregyháza.

JANKOVICH BÉSAN DÉNES–SZATMÁRI IMRE

- 2013 Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén. Summary. VAH XXVIII.

KATONA TAMÁS

- 1981 Katona T. (szerk.): A tatárjárás emlékezete. Budapest.

KISS GÁBOR

- 2000 Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. Archäologische und Historische Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10–12. Jahrhundert. Szombathely.

KOREK JÓZSEF

- 1976 Árpád-kori települések a kiskörei vízlépcső területén – Adatok az Árpád-kori települési rendszerhez (Angaben zum Siedlungssystem und Struktur der Arpadenzeit, auf Grund der Ausgrabungen auf dem Gebiete Tisza II. Wasserstufe in Kisköre). Egri Múzeum Évkönyve (Eger) 14, 91–112.

KOVÁCS LÁSZLÓ

- 1986 Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 216–281.
 1998 Árpád-kori templom és temető a karcagi Kápolnás-halmon. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 34. Szolnok.
 2013 Éremleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban (1000–1141). Über die Früharpadenzeitlichen Kirchenfriedhöfe mit Münzebeigaben und ihre Kirchen im ungarischen Königreich (1000–1141) In: Révész L.–Wolf M. (szerk.): A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Szeged, 227–295.
 2015 Megjegyzések a 10–11. századi magyar csecsemősírok kérdéséhez, visszatekintéssel a 3–9. századig. Folia Anthropologica (Budapest) 14, 5–66.

KOVÁCS SZILVIA

- 2014 A kunok története a mongol hódításig. Magyar Őstörténeti Könyvtár 29. Budapest.

KOVÁCS ESZTER–ZÁDOR JUDIT

- 2015 Adatok a középkori Pest városfejlődéséhez. A régészeti kutatások újabb eredményei (The Rise of Pest in the Middle Ages. Recent archaeological findings). In: Benkő E.–Orosz K. (szerk.): In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások az „ország közepén”. Budapest, 561–576.

KOVÁCS S. TIBOR

- 2007 Támadás és védekezés. In: Ritoók Á.–Garam É. (szerk.): A tatárjárás 1241–42. Budapest, 16–21.

KRISTÓ GYULA

- 1978 A rozgonyi csata. Budapest.
 1986 Az Árpád-kor háborúi. Budapest.
 1988 A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest.
 2003a A tatárjárás korának demográfiai viszonyai. In: Nagy B. (szerk.): Tatárjárás. (The Mongol Invasion). Budapest, 499–505.
 2003b A tatárjárás. In: Nagy B. (szerk.): Tatárjárás. (The Mongol Invasion). Budapest, 371–384.
 2003c Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest.

LANGÓ PÉTER

- 2001a Az 1323-as „jász kiváltságlevél” (Megjegyzések a jászok középkori jogállásához). Der Jazygische „Privilegiensurkunde” vom Jahre 1323 (Bemerkungen über die Mittelalterliche Rechtsstellung der Jazygen). Tisicum (Szolnok) 12, 329–335.
 2001b A jászok „felfedezése” és beköltözésük a Kárpát-medencébe. „Discovery” of the Jász and their Settlement in the Carpathian Basin. A Jász Múzeum Évkönyve (Jászberény) 1975–2000. Jászági Könyvtár 4, 151–176.
 2001c Jászok a középkori Pilis megyében. Limes (Tatabánya) 1–2, 121–134.
 2006 Régészeti és okleveles adatok a Jászság 10–15. századi településtörténetéhez (Archaeological and charter data for the Jazygian settlemental history in the 10–15th centuries). Tisicum (Szolnok) 15, 77–97.
 2010 A kora Árpád-kori temetők kutatása (Research into cemeteries from the early Árpadian Age). In: Benkő E.–Kovács Gy. (szerk.): A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and Early Modern Period in Hungary). Budapest, 445–469.
 2016 A négyszállási I. temető bronz keresztjei In: Bánkiné Molnár E. (szerk.): Vízöntő. Ünnepi kötet a Jászságról Bathó Edit tiszteletére. Szolnok, 67–75.

LANGÓ PÉTER–TÜRK ATTILA

- 2004 Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn – Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához (Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-Dűlő – Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Brustkreuze mit südosteuropäischen Beziehungen). Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica (Szeged) 10, 365–457.

LASZLOVSZKY JÓZSEF

- 1991 Árpád-kori és későközépkori objektumok. In: Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton. Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 32.
- 2003 Tatárjárás és régészet. (The Mongol Invasion and Archaeology) In: Nagy B. (szerk.): Tatárjárás. (The Mongol Invasion). Budapest, 453–468.
- 2012 A magyarországi tatárjárás régészeti emlékei. Autópálya-építés és régészeti kutatás. In: Magyar Régészet Online Magazin, Tavasz 1–3.

LASZLOVSZKY JÓZSEF–POW, STEPHEN–PUSZTAI TAMÁS

- 2016 A muhi csata és az 1241-es tatárjárás. Új régészeti és történeti megközelítések. Magyar Régészet Online Magazin, Tél 27–36.

LASZLOVSZKY JÓZSEF–ROMHÁNYI BEATRIX

- 2003 Székesegyházak, kolostorok, templomok: középkori egyházi emlékeink régészeti kutatása. In: Visy Zsolt (főszerk.): Magyar régészet az ezredfordulón. Budapest, 372–375.

LOVAG ZSUZSA

- 1979 A középkori bronzművesség. Budapest.
- 2014 Az Esztergom-Prímás szigeti apácakolostor feltárása. *Opuscula Hungarica* (Budapest) 8. Simonyi E. (szerk.)

MARKÓ ÁGNES SAROLTA

- 2008 Ásatás az abaújházi református templomban. In: Észak-magyarországi kulturális és műemléki hírlevél. 5:11–12, november–december. www.koh.hu. (Letöltés ideje: 2017. szeptember 17.)

MAROSI ERNŐ

- 1994 Kolduló rendi építészet Magyarországon. (The architecture of mendicant orders in mediaeval Hungary). In: Haris A. (szerk.): Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Budapest, 50–62.

MÁLYUSZ ELEMÉR

- 1951–58 Zsigmondkori oklevéltár. Budapest.

MIKLÓS ZSUZSA

- 1985 Árpád-kori (XII–XIV. századi) kisvárak Magyarországon (Arpadenzeitliche – 12–14. Jh. – Kleinburgen in Ungarn). In: Fodor I.–Selmeczi L. (szerk.): Középkori régészetünk újabb eredményei és időszzerű feladatai. Budapest, 143–158.
- 1991 XIII. századi nemesi udvarház Tura-Szentgyörgyparton (Der Herrenhof von Tura-Szentgyörgypart aus dem XIII. Jahrhundert). *Studia Comitatus* (Szentendre) 22, 433–442.
- 2007 Tolna megye várai. Budapest.

MOLNÁR JÓZSEF

- 1959 A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. *Hadtörténelmi Közlemények* VI/1. 222–252.

MORDOVIN MAXIM

- 2016 A várszervezet kialakulása a középkori Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban a 10–12. században (The emergence of the castle organization in medieval Hungary, Bohemia and Poland in the 10th–12th centuries). Budapest.

MRT

- 1993 Magyarország Régészeti Topográfiája. Pest Megye Régészeti Topográfiája. A szobi és váci járás. XIII/2. Torma István (szerk.). Budapest.

MÜLLER RÓBERT

- 1982 A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig. Die Entwicklung der eisernen Agrargeräte in Ungarn von der Späteisenzeit bis Ende der Türkenherrschaft. *Zalai Gyűjtemény* 19. I–II. Zalaegerszeg.
- 2014 A középkor agrotechnikája a vaseszközök alapján (Agricultural techniques in the Middle Ages in the light of iron tools). *Ethnographia* (Budapest) 125:1, 1–19.

NAGY BALÁZS

- 2013 Tatárjárás kori pénzletek Pécsről. Geldfunde aus der Zeit des Tatarensturms von Pécs. In: Varga M. (szerk.): *Fiatalközépkori Régészet IV. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Kaposvár, 227–238.

NAGY GYULA

- 1887 A Nagymihályi és Sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. Budapest

NAGY GYULA–TASNÁDI NAGY GYULA

- 1878–1920 Anjou-kori okmánytár. *Codex Diplomaticus Hungaricus Andagavensis*. I–VII. Budapest

NÉGYESI LAJOS

- 2003 A muhi csata. 1241. április 11. In: Nagy B. (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest, 394–406.

K. NÉMETH ANDRÁS

- 2014 Adatok Tolna megye középkori útjainak kutatásához. Data to the Research of the Medieval Roads of Tolna County. In: Rác T. Á. (szerk.): *A múltnak kútja. Fiatalközépkori Régészet V. Konferenciájának tanulmánykötete*. Szentendre, 177–188.

NÉMETH PÉTER

- 1973 Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád-kori megyeszékhely régészeti kutatásának első három esztendejéről (1969–1971) (Vorläufige Mitteilung über die ersten drei Forschungsjahre im Árpádenzeitlichen Komitatssitz Szabolcs [1969–1971]). *Archaeologiai Értesítő* (Budapest) 100, 167–179.

NOVÁKI GYULA

- 1975 A magyarországi földvárak az őskortól a középkorig. *Építés-Építészettudomány* (Budapest) 7, 323–339.
1993 A borsodi földvár sánca (Die Erdburgschanze von Borsod). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* (Miskolc) 30–31:1, 125–145.

OLCSVÁRY ÖDÖN

- 1902 A muhi csata. Harmadik közlemény. *Századok* (Budapest) 1902:4, 505–527.

PAJA LÁSZLÓ

- 2014 Tatárjárás kori leletek vizsgálati lehetőségei a Szank határából előkerült embertani szérián. In: Rosta Sz.–V. Székely Gy. (szerk.): *Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére.* Kecskemét, 111–125.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

- 1973 A magyar parasztság kerekcses járműveinek történeti és táji rendszerezéséhez. *Néprajzi Közlemények* (Budapest) 18, 7–79.

PAP ILDIKÓ KATALIN

- 2002 Téglás és téglakeretes temetkezések a Délkelet-Alföldön (Gräber mit Ziegeln und Ziegelramen in der Südöstlichen Tiefebene). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (Budapest) 177–194.

PARÁDI NÁNDOR

- 1975 Pénzekkel keltezett XIII. századi ékszerek. A nyáregyháza-pusztapótharaszti kincslelet. Münzdatierte Schmuckstücke aus dem 13. Jahrhundert. Der Schatzfund von Nyáregyháza-Pusztapótharasz. *Folia Archaeologica* (Budapest) 26, 119–158.
1976 A nyáregyháza-pusztapótharaszti sarlólelet (Der Sichelfund von Nyáregyháza-Pusztapótharasz). *Folia Archaeologica* (Budapest) 27, 171–182.

PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS

- 1974 A kunok megtelepedése Magyarországon. L'établissement des Commans en Hongrie. *Archaeologiai Értesítő* (Budapest) 101, 244–259.
1994 Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kutatásában. (Keleti Örökségünk 2) Karcag.
2014a A kunok régészeti kutatásának néprajzi-művelődéstörténeti tanulságai (Ethnographic and cultural-historical relevance of the archaeological research of Cumans in Hungary). *Ethnographia* (Budapest) 125:1, 79–114.
2014b Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei. Budapest–Piliscsaba.

PROHÁSZKA PÉTER

- 2013 10. századi feliratos bizánci ereklyetartó mellkereszt Vecsés-Alsóhalompusztáról (Pest megye) (Ein byzantinisches Reliquienkreuz mit Inschrift aus dem 10. Jahrhundert von Vecsés-Alsóhalompuszta [Kom. Pest]). *Folia Archaeologica* (Budapest) 55, 193–205.

PUSZTAI TAMÁS

- 2001 A középkori Mohi mezőváros építészeti emlékei (Baudenkmäler des mittelalterlichen Marktfleckens, Mohi). In: Cseri M.–Tárnoki J. (szerk.): *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig.* Szentendre–Szolnok, 331–364.
2011 Könnyűlovos harcos sírja a muhi csatából (Grab eines leichten Reiterkriegers aus der Schlacht von Muhi). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica* (Szeged) 12, 629–640.

RÁCZ TIBOR ÁKOS

- 2015 Egy város születése. Régészeti adatok Vác Árpád-kori településtörténetéhez (The birth of a town. Archaeological data on the history of Vác in the Arpadian Age). In: Benkő E.–Orosz K. (szerk.): *In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások az „ország közepén”.* Budapest, 275–297.

RÁCZ TIBOR ÁKOS–TARI EDIT

- 2011 Topográfiai kutatások Vecsésen. Árpád-kori települési formák régészeti terepbejárások és feltárások alapján. In: Kővári K.–Miklós Zs. (szerk.): *„Fél évszázad terepen”.* Tanulmánykötet Torma István 70. születésnapja alkalmából. Budapest, 53–76.

RINGER ISTVÁN–SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

- 2011 Árpád-kori település feltárása Pácín határában. In: Kolozsi B.–Szilágyi K. A. (szerk.): *Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében.* Debrecen, 499–517.

RÉVÉSZ ÉVA

- 2007 A keleti keresztény rítus X. századi temetkezéseinkben. In: Révész É.–Halmágyi M. (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 5.* Szegedi Középkorász Műhely. Szeged, 141–150.

- 2010 Zarándokkeresztek a X–XI. századi sírokban. In: G. Tóth P.–Szabó P. (szerk.): Középkortörténeti tanulmányok 6. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged, 189–201.
- RITOÓK ÁGNES
- 2005 Zalavár-Kápolna: a temetőelemzés lehetőségei és eredményei (Zalavár-Kápolna: possibilities and results of a cemetery analysis). In: Ritoók Á.–Simonyi E. „...a halál árnyékának völgyében járok.” A középkori templom körüli temetők kutatása. *Opuscula Hungarica* (Budapest) 6, 173–183.
- 2007 A templom körüli temetők felfedezése (The discovery of the medieval churchyards). In: Szócs, P. L.–Rusu, A. A. (eds): *Architectura religiosă medievală din Transilvania. Középkori egyházi építészet Erdélyben* (Satu Mare) 4, 249–276.
- 2010 A templom körüli temetők régészeti kutatása (The archaeological research of churchyards). In: Benkő E.–Kovács Gy. (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon* (Archaeology of the Middle Ages and Early Modern Period in Hungary) Budapest, 473–494.
- ROGERIUS
- [1981] Rogerius mester siralmas éneke. Fordította: Horváth János. In: Katona T. (szerk.): *A tatárjárás emlékezete*. Budapest, 111–152.
- ROMHÁNYI BEATRIX
- 1990 A tatárjárás után elsorvadt ispánsági központok kérdéséhez. *Sic itur ad Astra* (Budapest) 122–127.
- ROSTA SZABOLCS
- 2009 Újabb eredmények a kunok Duna–Tisza közti szállásterületének kutatásában. In: Rosta Sz. (szerk.): *Kun–Kép. A magyarországi kunok hagyatéka. Kiskunfélegyháza*, 175–216.
- 2010 A Kiskunsági Homokhátság település- és úthálózata. In: Nagy B. (szerk.): *Középkori mozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai*. Budapest, 101–148.
- ROSTA SZABOLCS–V. SZÉKELY GYÖRGY
- 2014 (szerk.): *Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Kecskemét.
- RÓZSA ZOLTÁN–TUGYA BEÁTA
- 2012 Kik voltak az első Orosháza lakói? Problémafelvetés egy kutatás kezdetén. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* (Orosháza) 6, 17–31.
- NOVÁKI GYULA–SÁRKÓZI SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN
- 2007 Borsod–Abaúj–Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest–Miskolc.
- SELMECZI LÁSZLÓ
- 1988 A kunok nomadizmusának kérdéséhez (Zur Problem des Kumanen-Nomadizmus). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* (Miskolc) 25–26, 177–188.
- 1992 A négyszállási I. számú jász temető (Der Friedhof Nr. I. der Jaßes von Négyszállás). *BTM Műhely* 4. Budapest.
- 1996 A magyarországi jászok régészeti kutatása. In: Havassy P. (szerk.): *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok a középkori Alföldön és Mezőföldön*. Gyulai Katalógusok 2. Gyula, 81–87.
- 2005a A jászok eredete és középkori műveltsége. *Jászszági Füzetek* 37. Jászberény.
- 2005b A jászok betelepődése Magyarországra. Korai jász sírok a négyszállási temetőben. *Taszelenyije Jászov v Vengrju. Rannyije jasszkije mogili v kladbisah posz. Communicationes Archaeologicae Hungariae* (Budapest) 565–586.
- 2006 A karcag-orgondaszentmiklósi kun szállástemető első sírjának lehetséges értelmezése (Eine mögliche Interpretation des ersten Grabes im Friedhof des Kumanenquartiers von Karcag-Orgondaszentmiklós). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (Budapest) 253–274.
- 2007 A jászok betelepődése, a magyarországi jászok a 13–15. században. *Jászszági Évkönyv* (Jászberény) 102–116.
- 2011 Kötöny népe Magyarországon. Karcag.
- 2012 Az atyák emlékezete. A Kaukázustól a Zagyva–Tarna völgyéig. Jászberény.
- 2013 A jászok kutatásának néhány problémája. *Jászszági kutatás 2012. Kiskunfélegyháza*, 16–28.
- 2014a A kunok és jászok régészeti–néprajzi megvilágításban (The archaeological and ethnographic interpretation of Cumanian and Jász/Jassic culture). *Ethnographia* (Budapest) 125:1, 48–78.
- 2014b A 13. század második felének néhány kronológiai problémája és következményei. In: Rosta Sz.–V. Székely Gy. (szerk.): *Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére*. Kecskemét, 319–329.
- 2016 A négyszállási temetők és történeti tanulságaik. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.) *Vízöntő. Ünnepi kötet a Jászszágról* Bathó Edit tiszteletére. Szolnok, 39–66.
- SERLEGI GÁBOR
- 2010 Dunaföldvár–Bíbic alja. In: Kisfaludi J. (szerk.): *Régészeti kutatások Magyarországon 2009* (Archaeological excavations in Hungary 2009). Budapest, 193–194.
- SINOR DÉNES
- 2003 A mongolok Nyugaton. In: Nagy B. (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest, 311–338.

SPALATÓI TAMÁS

- [1981] A salonai és spalatoi főpapok története. Fordította: Csonka Ferenc In: Katona T. (szerk.): A tatárjárás emlékezete. Budapest, 172–193.

SPEKNER ENIKŐ

- 2015 Buda és Pest a 11. századtól a 14. század közepéig (Buda and Pest from the 11th century up to the mid-14th century). In: Benkő E.–Orosz K. (szerk.): In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások az „ország közepén”. Budapest, 485–523.

SZABÓ GYÖRGY

- 1954 A falusi kovács a XV–XVI. században. Folia Archaeologica (Budapest) 6, 123–145.

SZABÓ ISTVÁN

- 2003 A tatárjárás okozta veszteségekről. In: Nagy B. (szerk.): Tatárjárás. Budapest, 493–498.

SZABÓ JÁNOS GYÖZŐ

- 1974 Árpád-kori falu és temetője Sarud határában I. Поселение и могильник эпохи арпадов в окрестностях деревни Шаруд. I. Egeri Múzeum Évkönyve (Eger) 11–12, 21–73.

- 1983 A keleti kereszténység egyik ismertetőjegye temetkezéseinkben (Einige Kennzeichen des orientalischen Christentums in den Bestattungen). Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs) 28, 83–97.

B. SZABÓ JÁNOS

- 2007 A tatárjárás. A mongol hódítás Magyarországon. Budapest.

SZABÓ LÁSZLÓ

- 2003 Megjegyzések a böszörmények kérdéséhez a Hajdúböszörmény határában talált Árpád-kori falu régészeti leletei alapján (Anmerkungen zur Böszörmény-Frage auf Basis der archäologischen Funde eines im Weichbild von Hajdúböszörmény entdeckten arpadenzeitlichen Dorfes). Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen) 2002–2003, 73–108.

SZATMÁRI IMRE

- 1994–95 Árpád-kori templomok Kamuton (Árpádenzeitliche Kirchen in Kamut). Archaeologiai Értesítő (Budapest) 121–122, 37–56.

- 1995 Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében. Die Pectorales byzantinischen Typs als Reliquienschreine im Komitat Békés und Csongrád. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica (Szeged) 1, 219–264.

V. SZÉKELY GYÖRGY

- 1992 A Kecskemét-nyíri friesachi éremlelet (Der friesacher Münzfund aus Kecskemét-Nyír). Cumania (Kecskemét) 13, 113–162.

- 1994 Megjegyzések a késő Árpád-kori éremleletek keltezéséhez. In: Nagy Á. (szerk.): A numizmatika és a társtudományok. Szeged, 115–124.

- 2014 Tatárjárás és numizmatika. Egy történelmi katasztrófa pénzforgalmi aspektusai. In: Rosta Sz.–V. Székely Gy. (szerk.): Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét, 331–344.

SZENDE KATALIN

- 2013 Az ispáni vártól a városig: miért, hogyan – vagy miért nem? (Von der Gespanschaftsburg zur Stadt: Warum, wie – oder warum nicht?) In: Szentesi E.–Majtényi K.–Simon A. (szerk.): Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára. Budapest, 127–142.

SZENDE LÁSZLÓ

- 2001 Magyarországi várak Rogerius korában. Limes (Tatabánya) 1–2, 107–120.

SZILÁGYI, MAGDOLNA

- 2012 Perished Árpáadian Age Village at Dunaföldvár. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest) 63:1, 155–179.

SZILÁGYI MAGDOLNA–SERLEGI GÁBOR

- 2014 Nád közé bújtak...? Egy tatárjárás során elpusztult település maradványai Dunaföldvár határában. In: Rosta Sz.–V. Székely Gy. (szerk.): Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére. Kecskemét, 127–140.

SZOLNOKI LÁSZLÓ

- 2005 A nagycseri vaseszközlelet. Der Eisenwerkzeugfund von Nagycsere. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen) 2004, 217–237.

SZÖRÉNYI GÁBOR ANDRÁS

- 2011 Gondolatok a késő Árpád-kori nemesi várak funkciójához és terminológiájához a Sajó-völgyi huszita erősségek előzményei kapcsán. Castrum (Budapest) 13, 25–70.

SZÜCS JENŐ

- 1984 A gabona árforradalma a 13. században. Történelmi Szemle (Budapest) 27:1–2, 5–33.

- 2002 Az utolsó Árpádok. Budapest.

- 2003 A tatárjárásról és következményeiről. In: Nagy B. (szerk.): Tatárjárás. Budapest, 508–519.

TAKÁCS MIKLÓS

- 2005 Egy vitatott kéztartásról (On a debated gesture). In: Ritoók Á.–Simonyi E. (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. *Opuscula Hungarica* (Budapest) 6, 85–101.
- 2010 Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990–2005 között (The research of Árpadian-era [eleventh–thirteenth-century] village-like settlements in Hungary between 1990 and 2005). In: Benkő E.–Kovács Gy. (szerk.): A középkor és kora újkor régészete Magyarországon. (Archaeology of the Middle Ages and Early Modern Period in Hungary). Budapest, 1–69.

TARI EDIT

- 1995 Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén. *Ceglédi Füzetek* 31. Cegléd.

TEREI GYÖRGY

- 2010 Az Árpád-kori Kána falu (Kána, a village from the Árpadian Era [twelfth–thirteenth Centuries]). In: Benkő E.–Kovács Gy. (szerk.): A középkor és kora újkor régészete Magyarországon. (Archaeology of the Middle Ages and Early Modern Period in Hungary). Budapest, 81–112.

TEREI GYÖRGY–HORVÁTH ANTÓNIA

- 2007a Az Árpád-kori Kána falu vasleletei I. (Die Eisenfunde des Arpadenzeitlichen Dorfes Kána I). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (Budapest) 215–246.
- 2007b Az Árpád-kori Kána falu vasleletei II. (The iron finds from period II. at the Árpadian village Kána). *Budapest Régiségei* (Budapest) 41, 153–192.

THALLÓCZY LAJOS

- 1879 A kamara haszna (Lucrum camarae). Budapest.

TOLNAI GERGELY

- 2007 Erősségek a tatárjárás korában. In: Ritoók Á.–Garam É. (szerk.): Tatárjárás. Kiállítási katalógus. Budapest, 22–26.

TOPÁL JUDIT

- 1972 Árpád-kori temető és templom Cegléd-Madarászhalmon (Eine Kirche und ein Gräberfeld aus der Arpadenzeit in Cegléd-Madarászhalom). *Studia Comitatus* (Szentendre) 1, 53–97.

TÓTH CSABA

- 2007 A tatárjárás korának pénzekkel keltezett kincsleletei. In: Ritoók Á. Garam É. (szerk.): A tatárjárás. Kiállítási katalógus. Budapest, 79–90.

TÓTH PÉTER

- 2008 Topográfiai és birtoktörténeti adatok Jászberény és környéke XIII–XIV. századi településtörténetéhez. *Zounek (Szolnok)* 23, 9–22.
- 2013a A Jászság betelepülésének kérdéséhez. *Jászkunság kutatása 2012. Kiskunfélegyháza*, 111–123.
- 2013b A Jászság betelepülésének kérdéséhez. In: Tóth P. (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi jászok és a Jászság középkori történetéről*. Budapest, 23–36.
- 2013c Jászok a Jászságon kívül. In: Tóth P. (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi jászok és a Jászság középkori történetéről*. Budapest, 37–42.

TÖRÖCSIK ISTVÁN

- 2014a A jász települések kialakulásának időpontja. In: Pethő L. (szerk.): *Jászberény története a kezdetektől a reformkorig*. Jászberény 45–49.
- 2014b A középkori Berényszállítás. In: Pethő L. (szerk.): *Jászberény története a kezdetektől a reformkorig*. Jászberény 71–76.

VALTER ILONA

- 1974 A Bodroghöz honfoglalás kori és középkori településtörténete. *Agrártörténeti Szemle* (Budapest) 1–2, 1–55.

VARGA MÁTÉ

- 2013 Középkori és kora újkori éremleletek Somogy megyében (Mittelalterliche und frühneuzeitliche Münzfunde im Komitat Somogy). In: Varga M. (szerk.): *Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete*. Kaposvár, 239–249.

VARGHA, MÁRIA

- 2015 Hoards, Grave Goods, Jewellery – Objects in Hoards and in Burial Contexts during the Mongol Invasion of Central-Eastern Europe. Oxford–Budapest.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

- 2003 Újabb szempontok a tatárjárás történetéhez. In: Nagy B. (szerk.): *Tatárjárás*. Budapest, 384–394.

VÖRÖS ISTVÁN

- 2005–2006 Ló az Árpád-kori Magyarországon (Horses in Mediaeval Hungary, 11th–13th century). *Folia Archaeologica* (Budapest) 52, 163–216.

WENZEL GUSZTÁV

- 1860–1874 Árpád-kori új okmánytár. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. Pest–Budapest, 1860–1874 (Arcanum CD).

SZ. WILHELM GÁBOR

- 2014 „Akiket nem akartak karddal elpusztítani, tűzben elégették.” Az 1241. évi pusztítás nyomai Szank határában. In: Rosta Sz.–V. Székely Gy. (szerk.): *Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére.* Kecskemét, 81–109.

WOLF MÁRIA

- 1985 Középkori templom és település Szendrő-Gacsalon (Mittelalterliche Kirche und Siedlung in Szendrő-Gacsalon). *Archaeologiai Értesítő* (Budapest) 112: 2, 240–264.
- 1997 Hejőkeresztúr-Vizekköze. In: Kovács T.–Anders A.–Raczky P. (szerk.): *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései (Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway).* Budapest, 139–143.
- 1999 Árpád-kori település Hejőkeresztúr határában. *Ansiedlung in der Feld für Hejőkeresztúr aus der Arpaden-Zeit.* In: S. Perémi Á. (szerk.): *A népvándorlaskor fiatal kutatói 8. találkozásának előadásai.* Veszprém, 166–178.
- 2007 A tiszaoérvényi lelet. In: Ritoók Á.–Garam É. (szerk.): *A tatárjárás. Kiállítási katalógus.* Budapest, 98–99.
- 2011 Adatok az ispáni várak szerepéhez az Árpád-kori Magyarországon. In: Terei Gy.–Kovács Gy. –Domokos Gy.–Miklós Zs.–Mordovin M. (szerk.): *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére.* Budapest, 323–329.
- 2014 Régészeti adatok a muhi csata történetéhez In: Rosta Sz.–V. Székely Gy. (szerk.): *Carmen miserabile. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére.* Kecskemét, 69–80.

WOLF MÁRIA–HORVÁTH ANTÓNIA

- 2010 Középkori templom és temető Alsózsolca határában (Medieval church and graveyard at Alsózsolca). *Herman Otto Múzeum Évkönyve (Miskolc)* 49, 129–185.

ZICHY LADOMÉR

- 1934 A tatárjárás Magyarországon. Pécs

ZSOLDOS ATTILA

- 1991 A királyi várszervezet és a tatárjárás. *Hadtörténelmi Közlemények* (Budapest) 104:1, 45–76.
- 2000 A királyi várszervezet. In: Rácz Á. (szerk.): *Nagy képes millenniumi hadtörténet.* Budapest, 44–45.
- 2003 A királyi várszervezet és a tatárjárás. In: Nagy B. (szerk.): *Tatárjárás.* Budapest, 519–544.
- 2007 Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszonya az 1260-as években. Budapest.

ARCHAEOLOGICAL DATA TO THE HISTORY OF THE MONGOL INVASION OF HUNGARY

MÁRIA WOLF

The most decisive event of the 13th century was undoubtedly the Mongol invasion, both in the eyes of the contemporaries and of posterity. For a long time, the Mongol invasion was regarded as representing a major watershed event in Hungarian history that abruptly and profoundly changed the country's socio-economic, administrative and military defence system alongside transforming the country's foreign policy, population and settlement system. Today, however, there is a scholarly consensus that although the Mongol invasion was a truly tragic event, we can hardly speak of the country's total destruction as lamented by the contemporaries or as earlier believed by historians. The Mongol invasion did not spark, but merely accelerated the processes that had already begun in the first third of the 13th century and ended by the early 14th century.

Until recently, our knowledge of the Mongol invasion and the reconstruction of the battle by the Sajó River were essentially based on the written sources. However, the large-scale development-led excavations have yielded a spate of new insights, enabling a fresh look at this major event of Hungarian history in the light of the archaeological evidence. Archaeology can now act as an independ-

ent new source providing fresh testimonies for a novel appraisal of the events.

I am fully aware of the limitations of this source material. Yet, it is my conviction that many aspects of the Mongol invasion can be studied using the special methods and arsenal of this discipline.

The first of these are the sites reflecting the devastation of the Mongol invasion. Previous excavations have already brought to light finds of this type, principally at Tiszaórvény. The number of such and similar sites has increased manifold. One of the most dramatic among these was recently investigated on the outskirts of Cegléd. Archaeological traces of the Mongol invasion have been found not only in villages, but also in towns. The most surprising new data came to light during the archaeological excavations conducted in Pest. The destruction of Pest during the Mongol invasion was described by Rogerius and Thomas of Spalato, two contemporaries, in their works. The archaeological investigations have in part confirmed, but in part also disproved their reports. A mid-13th century thick, strongly burnt destruction layer that can be correlated with the devastation of the Mongol invasion has been identified in Árpadian Age

Pest and in the villages around the town, and in this sense, the descriptions in the chronicles are reliable. At the same time, Thomas of Spalato's claim that the town of Pest began to be fortified with ditches, ramparts and wattle fences by the townspeople of different ethnic background after news of the disastrous Battle of Muhi reached them turned out to be unfounded. The excavations have brought to light several sections of the town wall erected around Pest in the late 12th or early 13th century: this wall was clearly damaged in 1241, but was not wholly destroyed, and some sections survived until the late Middle Ages.

A group of remarkable hoards, all buried in Árpáadian Age Hungary, can likewise be linked to the Mongol invasion and the devastation in its wake without a shadow of doubt. These include coin hoards, hoards made up of coins and jewellery, and hoards containing exclusively jewellery items as well as hoards of iron tools and implements. This hoard horizon is typically attested east of the Danube, in north-eastern Hungary and in the Danube-Tisza interfluvium, in the areas that were most badly hit by the Mongol invasion on the testimony of the written sources.

The hoards and the destroyed settlements reliably outline the most important military and trade routes of the Carpathian Basin. It seems unlikely that the ultimate goal of the Mongol army invading the country would have been the utter destruction of Hungary, and neither would this have been possible during the barely one year long campaign. The Mongol troops moved along the main roads which led to and through the Carpathian Basin and the easily recognisable other roads branching off from them, from which they digressed for no more than a day's journey as suggested by Rogerius in the case of Vác and Eger – both towns lay along the inland roads connecting various parts of the country or at their junction.

Historians disagree as to the extent of the country's destruction and of the transformation of the settlement network, with estimates ranging from 10 to 50%. Archaeology can furnish data for resolving this issue through the findings of topographic surveys. As it turned out, the settlement network of Hungary during the Árpáadian Age was quite dense. Most settlements were small campsite- or farmstead-like settlements spaced 2–3 km or even less apart. At the same time, there were also countless larger villages boasting a church in their centre already during the early period of this era. The 13th–14th-century transformation of this settlement network, which affected all settlement types to a greater or smaller extent, can be fairly well traced. The archaeological record would suggest that this transformation can be linked to the Mongol invasion to but a limited extent. The oft-repeated commonplace-like claim that the Mongols devastated and destroyed the entire country is not borne out by the archaeological evidence.

It seems quite certain that one of the most significant, most lasting impacts of the Mongol invasion was the settlement of the Cumans. Although their arrival did not

change the country's ethnic make-up, they settled in sufficiently high numbers to enable the separation of their archaeological material from that of the period's Hungarian population. Decades' long archaeological research focusing on the transformation of the settlement network and the changes in the population's ethnic make-up has yielded countless new insights. At present, little is known about the archaeology of the early Cumanian campsites and settlements. Most scholars agree that the Cumans had divided up between themselves the land allotted to them already in 1279 and that the pre-1241 settlement boundaries had to be taken into consideration during the division of the land, the implication being that the Cumans could hardly have practiced a wholly nomadic lifestyle as had been earlier assumed from the information contained in the written sources. This would suggest that the country's economic structure was not changed fundamentally by the settlement of the Cumans.

Even though Hungarian sources make no mention of the settlement of the Iasians, it was previously believed that they had arrived to Hungary together with the Cumans. László Selmeczi still believes, principally based on the findings of his excavations, that the Iasians had settled in Hungary sometime in the mid-13th century and that their largest settlement territory lay in what is today known as the Jászság region. However, historical studies have challenged this view. It seems to me that the currently available archaeological evidence is insufficient for proving the mid-13th-century settlement of the Iasians and the early population of the Jászság region. At present, the association between the Mongol invasion and the settlement of the Iasians – earlier believed to be certain – cannot be confirmed.

The Mongol invasion and castle architecture are inextricably bound both in academic scholarship and in popular thought. It was an axiom of Hungarian medieval scholarship that castles only began to be built after the Mongol invasion. More recent historical and archaeological studies have persuasively demonstrated that this belief is erroneous. The overwhelming majority of the timber-and-earth forts housing the residences of the *ispáns* (bailiffs) built on royal command that functioned as the centres of the royal counties had already been erected during the 11th century and we also know that other fortifications built of other materials for different purposes had also been constructed from the later 12th century onward and that some of these included private castles of stone. By the time of the Mongol invasions, the *ispáns'* forts and the "modern", new type of castles had existed side by side for at least a century, even more so because the two types did not have identical functions.

Recent excavations have also furnished important evidence for the location of the Battle of Muhi. In contrast to previous proposals for the location of the battleground, we now know that the battlefield could only have lain east of the Muhi-Hejőkeresztúr line.